

Európa és a magyarság a 18-20. században
Történelem Doktori Program

KUTATÁSI FÜZETEK

PTE
PÉCS, 2002

TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAM

TANULMÁNYOK ÉS FORRÁSKÖZLÉS

Kutatási füzetek, 9.

A *Kutatási füzetek* a Pécsi Tudományegyetem Multidisziplináris
Doktori Iskolája *Európa és a Magyarság a 18-20. században* című
történelem doktori (Ph. D.) programjának kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő

Ormos Mária
Harsányi Iván

Európa és a magyarság a 18-20. században
Történelem Doktori Program

Tanulmányok és forrásközlés

Szerkesztette

Vitári Zsolt

© Szerzők, 2002
© Szerkesztő, 2002

ISSN 1416-0986

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Gelencsér Ildikó: A Balkán-félsziget: felfogások és realitások</i>	7
<i>Maltsik Balázs: Péter György közgazdasági reformelképzelései 1953-1956</i>	33
<i>Máté Andrea: A filoxéra megjelenése és hatása a szekszárdi történelmi borvidékre</i>	53
<i>Pilkhoffer Mónika: A pécsi postapalota építéstörténete</i>	70
<i>Stehler György: „Osztrákság”</i>	84

Forrásközlés

Nagyváthy Lídia panaszos levele apja, Nagyváthy János végrendeletében foglaltak későbbi sorsáról <i>Közli: Mayerné Sebes Erika</i>	102
Feljegyzés egy magyar delegáció római tárgyalásairól 1922 november végén <i>Közli: Ormos Mária</i>	107

GELENCSÉR ILDIKÓ

A BALKÁN-FÉLSZIGET: FELFOGÁSOK ÉS REALITÁSOK¹

A Balkán, Balkán-félsziget, Délkelet-Európa fogalmak szinte egymás szinonimájaként használatosak a magyar nyelvben. A három meghatározás nagyjából ugyanazt a területet fedi le – de csak nagyjából. Bár a médiában már meghonosodott a *Macedónia* név az 1992-ben önállóvá vált egykori jugoszláv tagköztársaság elnevezésére, a köznyelv – és néhol a szakirodalom is – még mindig nem tett világos különbséget *Makedónia* és *Macedónia* között. Ebben a rövid tanulmányban megkísérlem tisztázni az öt fogalom körüli bizonytalanságot.

A Balkán: a régióra vonatkozó meghatározások²

A félsziget a mai Bulgária északi részén húzódó hegységről kapta a nevét. Az idők folyamán a Balkán-hegység egy nagyobb régió számára kölcsönözte a nevét. A földrajzi meghatározás szerint a Balkán az a terület, amely a Duna-Száva-vonaltól délre helyezkedik el. Ez hozzávetőlegesen a 45. szélességi foknak felel meg. Politikai értelemben a Balkán az a terület, amely Albániát, Bosznia-Hercegovinát, Bulgáriát, Görögországot, Horvátországot, Jugoszláviát, Macedóniát, Romániát, Szlovéniát és Törökországot foglalja magába. Egyes történészek megkérdőjelezik néhány államnak a régióhoz való tartozását. Romániát bizonyos szem-

¹ A címet *Derek Hall* és *Darrick Danta* által szerkesztett könyv egyik írásából merítettem: *Reconstructing the Balkans. A Geography of the New Southeast Europe*, John Wiley & Sons Ltd, 1996.

² Professor Lewthwaite törvénye szerint minél rövidebb a meghatározás, annál hosszabb annak magyarázata. (Gordon Lewthwaite Professor Emeritus a Kaliforniai Állami Egyetem földrajzi tanszékén, ahol 1959-ben kezdte meg oktatói tevékenységét.)

pontok alapján inkább kelet-európai államként tartják számon.³ Törökország viszont hosszú ideje gyakorol befolyást az európai politikára.

Ennek eredményeként a Krím-háborút lezáró, 1856-ban megkötött párizsi békében a nagyhatalmak hivatalosan európai államnak ismerték el az Oszmán Birodalmat. Ha csupán szigorúan földrajzi szempontból nézzük Törökországot, a hovatartozását a főváros földrajzi elhelyezkedése határozza meg: Ankara pedig vitathatatlanul Kis-Ázsiában fekszik. Az viszont nem tagadható, hogy Törökországnak meghatározó szerepe volt és van a térségben, s ez különösen érvényes a hidegháborút követő időszakra.

A Balkán-hegységet az ókortól egészen a 19. század elejéig *Haemus* néven ismerték.⁴ A mai Balkán-félszigetet – jobban mondva annak egy részét – évszázadokon át egyes római provinciák nevével illették, úgy mint *Illirikum* vagy *Trákia*. A középkori európai utazók a Balkán bizonyos régióit *Romanie* néven emlegették, míg az oszmán törökök a félsziget keleti és középső részeinek a *Rumélia* nevet adták.

A 18. századi európai utazók már az *Európai Törökország*⁵ nevet használták. A Balkán-félsziget akkor már negyedik évszázada az Oszmán Birodalom része volt. A kortársak már annyira természetesen vették jelenlétét, hogy a birodalmat európaiként fogták fel.⁶

A *Balkán* szó maga a török '*balak*' szóból származik. A szó eredetileg a perzsa nyelvből került át az oszmán-törökbe, a jelentése: magas ház, hegy, erdős hegység. A *Balkán* szót először A. Zeune német geográfus használta 1809-ben.⁷ A 19. század elején a *Haemus* és a *Balkán* fogalmakat még felváltva használták, s csak 1820 után döntöttek az utóbbi mellett. A *Balkán* szót az egész félsziget megnevezéseként csak 1827-től

³ Anon, The 'Regina' geographical Reader. Book five: Europe. George Hill, London 1891; Blanc, A., L'économie des Balkans. Presses Universitaires de France, Paris 1977; Hoffman, G. W., The Balkans in transition. Van Nostrand, Princeton NJ 1963; Hösch, E., The Balkans. a short history from Greek times to the present day, Faber and Faber, London 1972; Shackleton, M. R., Europe. a regional geography, Longmans Green, London-New York-Toronto 1954.

⁴ Schevill, F., A history of the Balkans. Dorset Press, New York 1991, 14. o.

⁵ Todorova, M., The Balkans: from discovery to invention. In: Slavic review 53, 1994, 453-482. o.

⁶ Turkey-in-Europe.

⁷ Stojanovich, T., Balkan worlds. The first and last Europe, M. E. Sharpe, Armonk, New York-London 1994, 1. o.

⁸ Hoffman, i.m., 11. o.

kezdve kezdték alkalmazni.⁸ Nem sokkal a Balkán háborúk után F. Schevill⁹ megkísérelte a „*Balkánia*” terminológia elterjesztését, példáját azonban szakmai körökben csak B. C. Wallis¹⁰ követte. Így sem a tudományos használatban, sem a köznyelvben nem terjedt el ez a forma.

Tovább vizsgálva a terminológia alakulását, három lehetséges szak kifejezés jelent meg a szakirodalomban. Ezek a következők: Balkán, Balkán-félsziget, Délkelet-Európa. A 19-20. századi földrajzi írások elemzésekor kitűnik, hogy a *Balkán-félsziget* kifejezés kiszorított minden más terminust. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez a fogalom kizárólag a térség földrajzi megnevezésére utal. A *Balkán* illetve *Délkelet-Európa* fogalmak már kulturális és politikai tartalmakat is rejtnek.

Vajon hol húzódnak a Balkán határai? Erre a kérdésre meglehetősen nehéz egyértelmű választ adni. Amon¹¹ szerint a Balkán határai megegyeznek a következő államok politikai határaival: Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Görögország, Montenegró, az Oszmán-Török Birodalom európai része, Románia és Szerbia. Wallis¹² leszűkíti az előbbi meghatározást, mivel ő csak Jugoszlávia főbb területeit – Szlovénián kívüli területeket –, Romániából csak Dobrudzsát, Törökország európai részét, valamint Bulgáriát, Görögországot és Albániát tekinti balkáninak. Szlovéniát Közép-Európa határvonalaként kezelték mind kulturális, mind földrajzi szempontból.

A 20. század elejére a *Balkán-félsziget* meghatározás csupán földrajzi tartalma miatt már nem bizonyult megfelelőnek arra, hogy definiálja a régiót annak. Előre lépés 1950-ben történt, amikor egy jugoszláv geológus, Josip Roglič, a *Délkelet-Európa* megnevezés használatát javasolta. A névhasználatban ma sem egységes a tudományos világ, hiszen mindhárom kifejezést – Balkán, Balkán-félsziget, Délkelet-Európa – használja.¹³ Stoianovich¹⁴ a *Balkán* szót csak a Balkán-hegységre alkalmazza, a régiót pedig *Al-Dunai Államokként* definiálja. Jordan új fogalom bevezetésére tett kísérletet, nevezetesen a *Balkán perifériát* javasolta. Ő Európát különböző régiókra osztotta, és ezzel a kifejezéssel kívánta jelezni a térség

⁸ Todorova, i.m., 462-463. o.

⁹ Schevill, i.m., 13. o.

¹⁰ Wallis, B. C., Europe, Vol. 1: The Peninsula. Edward Stanford, London 1924, 688. o.

¹¹ Anon, i.m., 15. o.

¹² Wallis, i.m., 636. o.

¹³ Hoffman, i.m., 15., 498. o.

¹⁴ Stoianovich, i.m., 1. o.

területi és pszichológiai értelemben vett peremvidékké válását. Ezzel az elméletével Jordan egyelőre egyedül maradt.

Mindezidáig azokat az elméleteket világtítottam meg, amelyek a térséget földrajzi szempontból kísérelték meg meghatározni és körülhatárolni. A politikai szemszögből történő meghatározás az 1970-es évektől van jelen a szakirodalomban. A Webster Dictionary a Balkánt az ott lévő államok alapján határozza meg, azaz szerinte a térséget a következő államok alkotják: Albánia, Bulgária, a volt Jugoszlávia, Görögország, Románia és Törökország európai része. Egy szűkebb politikai felfogás szerint, a Balkán fogalomba csak azok az államok tartoztak bele, amelyek tervutasításos gazdasági rendszerben éltek. Ebbe a kategóriába Görögország és Törökország értelemszerűen nem tartozott bele. Ez az elmélet Görögországot dél-európai, Törökországot pedig délkelet-ázsiai államként határozza meg. A hidegháború utáni években e két államot a Balkán többi országától két alapvető tényező választotta el: Görögország Európai Unió tagja, valamint az, hogy Görögország és Törökország NATO-tagok.

Egy alternatív megközelítés azt ajánlja, hogy ne a térség határait tegyük meg kiinduló pontul, hanem keressük meg annak központi részét. A Balkán-félsziget földrajzi középpontja a 42. szélességi kör és a 22. hosszúsági kör metszéspontjában található, azaz a mai Macedónia területén, Szkopjétől keletre. Ennek az elméletnek az az alapja, hogy számos, a térség életében fontos szerepet játszó történelmi esemény ezen a területen, vagy ehhez a területhez közel történt. Például: a rigómezei csaták (1389, 1448), a Balkán-háborúk (1912, 1912-13). Hösch¹⁵ ezt a központi területet, amelyet ő Közép-Balkánnak nevezett el, Jugoszlávia, Bulgária és Albánia területére tágítja.

A Balkán-félszigeten élő népek maguk is különböző módon határozzák meg a térség határait. A románok szerint a Balkán a Dunától délre kezdődik, a szlovének szerint a határa tőlük keletre található. A horvátok, a görögök és a törökök nem szívesen azonosítják magukat az úgynevezett *balkáni identitással*¹⁶. Ők a Balkánt Szerbiára, Montenegróra, Albániára, Macedóniára és Bulgáriára korlátozzák.

A „balkániságnak” eddig három rétegét ismertettem, amelyek a következők:

¹⁵ Hösch, i.m., 11. o.

¹⁶ Egyelőre nincs tudományos definíció a balkáni identitásra.

- Balkán – a legszűkebb értelmezésű fogalom, amely csak Albániát, Bosznia-Hercegovinát, Bulgáriát, Horvátországot, Macedóniát, Jugoszláviát (azaz Szerbiát és Montenegrót) foglalja magába.
- Balkán-félsziget – egy nagyobb területi és politikai egységet jelöl, és az előbbi sorba Szlovéniát és Görögországot is felveszi.
- Délkelet-Európa – amely a legtágabb értelemben írja le a térséget. Ebbe Románia és Törökország európai része is beletartozik.

A „klubba” felvehetőek azok az országok, amelyek geopolitikailag érintettek, azaz Magyarország és Olaszország.

A politikai alapú definíció mellett érdemes kulturális szempontból is megközelíteni a térséget. A Balkán-félszigeten emelkedtek fel az első európai civilizációk – a krétai, a mükénéi –, ezen a földön sétált Periklész, itt intrikáltak az Olimposz istenei, és itt virágzott a tudomány, a művészetek és a demokrácia. A 18-19. század utazói valamiféle romantikus érzéstől indítva keltek útra, hogy felfedezzék azt a tájat, amely valaha az európai civilizáció bölcsőjének számított. Megérkezésükkor bizony keserűen csalódtak. Az utazó nemcsak a táj vadságától rémülhetett meg, hanem az ott uralkodó viszonyoktól is. A 20. századra a Balkánról az a kép alakult ki szerte Európában, hogy itt az erőszak és a gyűlölet az úr, békés megoldások a konfliktusok megoldására szóba sem jöhetnek, és egyes területeken a vendetta törvénye szövi át az emberek mindennapi életét. Ennek ellenére az utazó számára még mindig szembeötlő volt a múlt nyoma. A történelmi örökség alapján a Balkán-félszigetet négy fő kulturális egységre oszthatjuk:

- A *balkáni-bizánci kultúra*, amely főleg a térség középső és keleti részeit jellemzi, erős keleti hatást mutat;
- A *Nyugat-Balkánra* az archaikus nemzeti értékek jellemzőek;
- Az *Adriai partokat* az olasz-szláv kultúra keveredése a határozza meg;
- A *közép-európai kulturális övezet* Európával köti össze a Balkán-félszigetet. Ide sorolható: Észak-Kelet-Szlovénia, Észak-Horvátország, Szlavónia, a Szerémség és a Vajdaság.

Etnikai, nyelvi és vallási összetételét tekintve a Balkán-félsziget a világ legösszetettebb területe. Három régió népe állítja, hogy a leszármazását a klasszikus ókorig tudja visszavezetni. A görögök természetesen az ókori hellénekig, a vlachok a trákok leszármazottainak vallják magukat, míg az albánok az illíreket tekintik őseiknek. A szlávok a 6-7. század fo-

lyamán érkeztek a Balkán-félszigetre, és meghatározó népe ssé váltak a térségben. A tarkasághoz még hozzátartozik az is, hogy négy felekezet hívei tekintik hazájuknak a Balkánt: a muzulmánok, a zsidók, a római katolikusok és az ortodox keresztények.

Elie Kedourie egy furcsa definíciót kínál a nemzet meghatározására: a nemzet az emberek egy olyan csoportja, akiket a leszármazásukra vonatkozó közös hiba, valamint a szomszédos népek iránt érzett általános ellenszenv köt össze.¹⁷ Ez a megfogalmazás különösen helyén való a Balkán-félsziget jellemzésénél. A nyelv, az irodalom, a vallás, a szokások és a történelmi ellentmondások mind hozzájárulnak ahhoz, hogy egy etnikai csoport meghatározza nemzeti eszményképét. A területi egység azonban elengedhetetlen az önálló identitás megőrzéséhez. A napjainkra sem lezárult migrációs folyamatok földrajzilag teljesen összekeverték az egyes népcsoportokat, s ezzel alapvetően lehetetlenné tették a területi kizárólagosságot.

Albánia és Szlovénia etnikailag a leghomogénebb. A görögök Észak-Epiruszban (azaz Dél-Albániában) meghatározó népcsoportot képviselnek, bár az utóbbi évek elvándorlása következtében a számuk állandóan csökken. Észak-Albánia gegek lakta területén főleg római katolikusok élnek, míg Dél-Albánia toszkok által lakott vidékein a kereszténység bizánci változata terjedt el. Az ország lakosságának kb. 70 százaléka szunita muzulmán. A 14. századtól a 20. század elejéig tartó oszmán-török megszállás miatt a lakosság széles körben csatlakozott az iszlámhoz.

Bosznia-Hercegovina a másik olyan terület a Balkán-félszigeten, ahol a lakosság jelentős része muzulmán. Ellentétben azonban Albániával itt egy pluralista és erősen szekularizált társadalom fejlődött ki. Itt 1991-ig a horvátok, a szerbek és a bosnyákok békében éltek egymás mellett.

Horvátország relatíve homogén területnek számít, csupán a Boszniával határos részen – Krajinában – koncentrálódik jelentős számú szerb kisebbség.

Macedóniára 2001 elejéig az etnikai feszültség hiánya volt jellemző. Itt a legnagyobb népcsoportot a macedónok (60%) képviselik. Sokan (bolgárok, görögök, szerbek) azonban megkérdőjelezik az önálló etnikai létüket. Az albánok – nem hivatalos adatok szerint – a lakosság 35 százalékát képviselik, ők Nyugat-Macedóniában élnek nagy számban.

¹⁷ Kedourie, E., *Nationalism*. Hutchinson, London 1960, 26. o.

A montenegrinek¹⁸ önálló etnikai identitása szintén kétséges. Politikailag-történetileg önállónak számítanak, kulturálisan azonban a szerbekhez állnak közel.

A szerbek Szerbiában (Vajdaság és Koszovó nélkül) alkotnak csak abszolút többséget. A Vajdaságban a szerbség 60 százalékos aránya mellett nagy számban élnek magyarok, románok és romák. Koszovónak csaknem 99 százaléka ma már albán nemzetiségű.

Bulgáriára a rendszerváltás előtt a türelmetlen bolgárosítás volt a jellemző. Ez a politika elsősorban a török kisebbséget érintette, akik közül közvetlenül a második világháború után több ezret kiutasítottak az országból, majd egy újabb hullámban 1984-ben.

Romániában valaha jelentős szász kisebbség élt. Számuk Ceaușescu uralma alatt jelentősen lecsökkent. Az elvándorlás a rendszerváltást követően is tovább folyik. A legnagyobb kisebbséget alkotó magyarság száma is jelentősen lepadt.

Az etnikai sokféleségnek azonban számos oka van. Ezek közül csak a legfontosabbakat vegyük szemügyre:

- A könnyű földhöz jutás, valamint a tenger közelsége vonzó volt a környező régiók lakói számára,
- Az eldugott és megközelíthetetlen területek segítették az egyes népcsoportok elszigetelődését,
- A központi kormányzathoz lojális népcsoportokat költöztettek az etnikailag veszélyesnek számító területekre,
- A környező népek „nyomása”,
- A nagyhatalmak által meghúzott határvonal.

Ebből következően a kisebbségek földrajzi elhelyezkedése a térségben két módon történik:

1. Akiket határ választ el az anyaországtól, de összefüggő tömbben élnek. Ilyenek:
 - a magyarok és a románok a Vajdaságban,
 - az albánok Koszovóban, Macedóniában, Montenegróban,
 - a görögök Albániában,
 - a törökök Bulgáriában,

¹⁸ A Balkán-félszigeten a nemzetállamok létrehozása és a nemzetépítés éppen folyamatban van. A montenegrin – bár angol szó – mégis a leginkább fedi a valóságot. Az ország szláv lakossága nem szívesen hívja magát szerbnek, holott kétségtelenül maguk is azok. A montenegrói kifejezés tágabb értelmű: beletartoznak az egyes kisebbségek is (a romák, az albánok, horvátok, törökök).

- az olaszok az Isztrián,
 - a szlovének Ausztriában és Olaszországban,
 - a horvátok Bosznia-Hercegovinában és Szerbiában,
 - a szerbek Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában, Montenegróban és Macedóniában.
2. Akik nem összefüggő területen laknak. Ezek a következők:
- a németek a Vajdaságban
 - a magyarok és a németek Erdélyben
 - a szerbek Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és Albániában
 - valamint szétszóródva a vlachok és a romák.

Egyik esetben sincs egyik etnikai csoport sem többségben: regionális szinten a népcsoportok keveredtek. Egyes falvak különböző vallások köré csoportosultak: a római katolikusok, a muzulmánok és az ortodox keresztények kulturálisan is elkülönültek. Ez a folyamat – elsősorban – az egykori Jugoszláviára volt jellemző.

A fenti megközelítéseket figyelembe véve megállapítható, hogy nagyon nehéz megragadni a Balkánt. A meghatározáshoz semmiképpen sem elegendő csupán egy szempontot figyelembe venni, hiszen az félrevezető, illetve egyoldalú lehet. A legnagyobb nehézséget azonban az képezi, hogy maguk az ott lakók sem tudnak megegyezni abban, hogy kik is ők valójában. Véleményem szerint a balkáni identitás kialakítása elengedhetetlen. Ehhez azonban a „balkáni” jelzőt a negatív felhangoktól meg kell tisztítani, ami csak egy hosszú folyamat eredménye lehet.

Makedónia vagy Macedónia?

Az angol nyelvű szakirodalom könnyű helyzetben van: nem kell különbséget tennie Macedónia és Makedónia között: az ókori és a modernkori államra ugyanazt a szót – *Macedonia* – használja. A modernkori Macedóniában élő szláv lakosság is ugyanazt a kifejezést használja saját maga megjelölésére, mint az ókori népre: makedonszkij. Az országukat pedig *Republika Makedonija* néven nevezik.

A magyar nyelvű szakirodalomban mind a macedón, mind pedig a makedón elnevezés szerepel. Ebből a szempontból nem érdektelen, hogy macedónnak vagy makedónnak hívjuk-e a Délkelet-Európa közepén elhelyezkedő államot. Ez a látszólag jelentéktelen kérdés közel négyéves

konfliktust idézett elő Görögország és Macedónia között. A népnév vizsgálata több kérdést is felvet. Ahhoz, hogy tisztázhassam, hogy az 1992-ben megalakult állam – amely hivatalos nevében még mindig használni kénytelen a „volt jugoszláv tagköztársaság”¹⁹ titulust – lakói kik is voltaképpen, vissza kell mennem egészen az ókorig.

A földrajzi értelemben vett Makedónia területe megközelítőleg 67 000 km². Területéből ma négy állam részesedik: Bulgária, Görögország, Albánia és Macedónia. Az ún. Pirin-Makedónia a mai Bulgária nyugati részén húzódik. Területe a Rodope-hegységtől keletre, a Rila-hegységtől délre helyezkedik el. A nevét a terület közepén húzódó Pirin-hegységről kapta. Legnagyobb macedónok lakta városa: Blagoevgrad. Pirin-Makedónia a Balkán háborúk után, 1913-ban került bolgár fennhatóság alá.²⁰ A bolgárok – sokan közülük ma is – nyugat-bolgár dialektusként kezelik a macedón nyelvet. 1919-ben Pirin-Makedóniában 250 ezer macedónt tartottak nyilván, akik egy tömbben éltek. 1946-ban már 300 ezer macedón élt itt. Az 1956-os népszámláláskor már csak 188 ezren vallották magukat macedónnak.²¹ Annak ellenére, hogy az állam kinyilvánította Európai Unió orientációját, az 1992-es népszámláláskor a macedónok nem jelölhették meg etnikai hovatartozásukat. A macedón-bolgár kérdést a mai napig nem sikerült mindkét fél számára elfogadhatóan megoldani. Ez azonban a két állam külkapcsolatát nem befolyásolja negatívan.

Égei-Makedóniának hívják azt a területet, amelyet az 1913-as bukaresti béke értelmében Görögország kapott.²² A területet keleten a Nesztosz folyó, nyugaton a Preszpa-tó és a Pindus-hegység, délen pedig az Olimposz határolja. Égei-Makedónia magában foglalja a trák tengerpartot és a Khalkidiké-félszigetet. Görögország a mai napig nem ismeri el a szláv kisebbségét macedónnak. Ehelyett szlavofil görögökként kezeli őket.

Az Albániának ítélt macedón terület nem kapott speciális nevet. Albániában kb. 15 ezer macedón él a macedón-albán határon: Korça és Peskopia között. Az albánok a szláv nyelvű népeiséget *goraninak* nevezik. Ezen belül a macedónokra gyakran alkalmazzák a *bulgareci* szót. El-

¹⁹ Former Yugoslav Republic of Macedonia (FYROM)

²⁰ 1913-ban ez 6767 km² volt.

²¹ Makedonski Icelenuchki Almanac '97. Matitsa na Icelenitsite od Makedonija. Skopje 1997, 60-61. o.

²² 1913-ban Görögország 34 639 km² területet szerzett meg.

sősorban azt a népességet hívják *bulgarecinek*, amely Sistaveci környékén él, mert a nyelvük a bolgárhoz közel eső dialektus. Az Ohridi-tó környékén élők nyelvjárása is a bolgárhoz áll közel. Az albániai rendszerváltás után számos macedón a Macedón Köztársaságba költözött át. 1991 nyarán a Korça Rádió macedón nyelvű adásokat kezdett el sugározni. 1991 szeptemberében az albán igazságügy miniszter engedélyezte a macedónok politikai szervezkedését.

Szerbia 1913-as bukaresti béke értelmében Makedóniából 25 594 km² területet kapott, amelyet Vardar-Makedóniának neveznek. Mivel a macedónok a szerbhez közel álló dialektust beszéltek, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban nem érték őket olyan durva atrocitások, mint Görögországban. „Csak” a macedón identitásuktól kísérelte meg a kormány megfosztani őket. A két világháború közötti időszakban „dél-szerbek”-ként tartották őket számon. 1945-ben gyökeresen átalakult a macedónok megítélése Jugoszlávián belül. Tito – a nagy-szerb nacionalizmus ellensúlyozására – létrehozta a Macedón Tagköztársaságot. Ezzel jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a macedón identitás, nyelv és kultúra virágzásnak indulhasson.

Felmerül a kérdés, hogy milyen kapcsolat van az ókori görögök és a makedónok között.²³ Kr.e. 2200-2100 közötti időkben már biztosan élt görög nyelvű népesség a Pindusz hegységtől északra. Ezek az ún. protohellenikus törzsek a Kr.e. 5. évezredben szakadtak le az indo-európai népek fő áramlatáról, és a mai Görögország északi területein telepedtek le. A Kr.e. 2. évezred első századaiban a görögül beszélő népességnek három fő csoportja különböztethető meg:

- a délkeleti csoport, akik Thesszália északnyugati részén telepedtek le, és a legismertebb képviselőik a iónok voltak,
- a keleti csoport, akik Nyugat-Makedóniát szállták meg, ők az árkádiai és az aeol dialektust beszélték,
- a nyugati csoport, amelybe a *Makednoi* törzs is beletartozott.²⁴

Amikor a nyugati csoport szétvált, az egyik törzs Közép-Görögországba és a Peloponnészoszi-félszigetre nyomult be. Egy másik csoport Doriszban (Rodosz és Kos szigetek által körülvett szigetvilág Kis-Ázsia déli részétől nyugatra az Égei-tengerben) telepedett le, ahol összeolvadt a helyi

²³ Lásd erről bővebben: *Borza, E.*, In the Shadow of Olympus – the Emergence of Macedonia. Princeton University Press, New Jersey 1990; Macedonia and Its Relations with Greece. Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje 1993.

²⁴ *Vakalopoulos, Chr.*, History of Macedonia. Frank Cass, London 1992, 11-12. o.

lakossággal, és később a „dórok” nevet kezdte el használni. A harmadik csoport Thesszáliában telepedett le, míg a negyedik törzs – a makedónok ősei – a mai Nyugat-, Dél- és Közép-Makedóniát szállta meg. Ez a törzs nem vándorolt délebbre, és hosszú századokon át kimaradt a többi görög törzs gyors kulturális fejlődéséből. A dórok tehát szoros kapcsolatban álltak a makedónok őseivel, de nem azonosíthatóak velük. Mind a dórok, mind a makedónok ősei ugyanabba az etnikai-nyelvi csoportba tartoztak, amelyet *Makednoinak* hívunk.²⁵ A dórok – a makedónok őseivel ellentétben – kiváltak a csoportból és délen kerestek új hazát maguknak.

A *Makedónia* név maga görög eredetű szó. Az állam neve a *Makedon* szóból származik. Ez egy személynév, azé a vezetőé aki – a hagyomány szerint – a *Makedon* nevű nép törzsfőnöke volt. A *Makedon* szó a *Makednos* szóból vezethető le, amely valószínűleg a görög *Makos* (a dór dialektusban Mikos) szóból ered. Ennek jelentése: magasság, hosszúság, erő.

ΜΑΚΟΣ (ΜΗΚΟΣ) → ΜΑΚΕΔΝΟΣ → ΜΑΚΕΔΩΝ²⁶
 hosszúság → magas ember → Makedon

Homérosz maga is használja a *makednis aegirio* kifejezést, amelynek fordítása annyit tesz: magas nyárfa.²⁷ Valószínűnek tűnik, hogy a nép neve szoros kapcsolatban áll az illető népcsoporthoz tartozó emberek fizikai megjelenésével. Az ókori makedónok minden bizonnyal magasak és izmosak voltak.

Bár az ókori hellének közül sokan inkább tagadták, hogy a makedónok is a görögség részei, ennek ellenére számos szál fűzi össze a két népcsoportot:

- az ókori makedón királyok neve valójában görög,²⁸

²⁵ *Stavrianos, L. S.*, The Balkans since 1453. New York University Press, New York 2000, 18. o.

²⁶ *Papoulias, F.*, History of Macedonia. Cambridge University Press, Cambridge 1999, 25. o.

²⁷ „... οια τε φηλλα makednis aegirio ...” Homer, *Odyssey, H'Rhapsody*, 106

²⁸ *Agread dinasztia királyai*: Karanosz (kb. Kr.e. 9.század vége – Kr.e. 8. század eleje); Koinosz (kb. Kr.e. 8. század közepe); Tyrimmasz (kb. Kr.e. 8. század vége – Kr.e. 7. század eleje); I. Perdikkasz (kb. Kr.e. 670–652); I. Argaiosz (Kr.e. 652–621); I. Philipposz (Kr.e. 621–588); I. Aeroposz (Kr.e. 588–568); Alketasz (Kr.e. 568–540); I. Amyntasz (Kr.e. 540–498); I. Alexandrosz (kb. Kr.e. 498–454); II. Perdikkasz (kb. Kr.e. 454–413); Archelausz (Kr.e. 413–399); Oresztész (Kr.e. 399–396); II. Aeroposz (Kr.e. 396–393); Pauszaniasz (Kr.e. 393); Kis (II.) Amyntasz (Kr.e. 393); III. Amyntasz (Kr.e. 392–370); II. Argaiosz (Kr.e. 370); II. Alexandrosz

- a makedón tulajdonnevek is görögök,
- a makedón városok neve is görög, mint például Pella vagy Herakleia,
- a makedón hónapok neve görög: Diosz, Appelaiosz, Artemisziosz, Panaiosz, stb. Maguk a görögök azonban nem ezeket a hónapneveket használták.

Számos klasszikus szerző is igyekezett bizonyítani a makedónok és a hellének közti kapcsolatot. Így tett Plübiosz, Iszokratesz és Szicíliai Diodórosz is, hogy csak a legfontosabbakat említsem.²⁹

A fentiek értelmében nincs okom kétségbe vonni a makedónok és a többi görög törzs közötti szoros kapcsolatot.

Kr.e. 168-ban a pydnai csata után Makedónia a Római Birodalom egyik provinciája lett. Területét négy régióra osztották fel. Róma fenntartósága gazdasági fejlődést hozott Makedónia számára: rengeteg új telepés érkezett Keletről és Itáliából. Makedónia életében a Kr.u. 324. év hozott alapvető változást. Ekkor lett Bizánc a Kelet-Római Birodalom

(Kr.e. 370-368); Ptolemaiosz Aloritész (Kr.e. 368-365); III. Perdikkasz (Kr.e. 365-359); II. Philipposz (Kr.e. 359-336); III. Alexandrosz (Kr.e. 336-323); III. Philipposz Arrhidaiosz (Kr.e. 323-317); IV. Alexandrosz Aegeosz (Kr.e. 323-309).

Rivális uralkodók: Kasszander, I. Antigonosz, Monophthalmosz, I. Demetriosz Poliorketes, Lysimachos, Szeleukosz, Szótér, Ptomemaiosz, Lagosz.

Antipatrida dinasztia: Kasszander (Kr.e. 301-297); IV. Philipposz (Kr.e. 297); Antipater (Kr.e. 297-294); V. Alexandrosz (Kr.e. 297-294)

Rivális uralkodók: I. Demetriusz Poliorketes (Kr.e. 294-287); Pyrrhosz (kr.e. 287-265); Lysimachos (Kr.e. 285-281); Ptolemaiosz Keraunosz (Kr.e. 281-279)

Anarchia: Meleager (Kr.e. 279); Antipater Etesias (Kr.e. 279); Szoszthenész (Kr.e. 279-277)

Antogonoszok: II. Antigonosz Gonatasz (Kr.e. 277-239); II. Demetriosz (Kr.e. 239-229); III. Antigonosz Doszon (Kr.e. 229-222); V. Philipposz (Kr.e. 222-179); Perseusz (Kr.e. 179-168).

²⁹ Karthágó valamennyi istenének jelenlétében; Makedónia és a többi hellén isteneinek jelenlétében. Így szól Hannibál tábornok és a vele lévő összes karthágói szenátor és katona: ... Philipposz király és a makedónok valamint a többi szövetséges hellén megóvják Karthágót ... Philipposz királyt és a makedónokat valamint a többi szövetséges hellént megóvják Karthágó ... (Plübiosz 7.9.1-7; Szövetségi szerződés Makedónia és Karthágó között).

És így távozott közülünk II. Philipposz makedón király ... 24 évig uralkodott. Olyan hírnévet örvendett, mint aki csupán csak a leggyengébb támogatásban bízhat a Hellének közötti legnagyobb birodalom trónjának megszerzéséért folyó küzdelemben, és sikere nem annyira a harcokban bizonyított bátorságának, mint inkább a diplomáciában mutatott ügyességének és szívéllyességének volt köszönhető. (Szicíliai Diodórosz 16.95.1-2)...tekintsd egész Hellaszt a hazádnak, mint ahogy az atyáid tették ... (Iszokratesz Philipposznak, 127)

Miután Alexandrosz Szuzában hagyta Dareiosz anyját, annak lányait és a fiát, ellátva őket olyan emberekkel, akik megtanítják nekik a hellén dialektust, ... (Szicíliai Diodórosz 17.67.1.).

fővárosa. A szlávok megjelenése előtt Makedónia a Kelet-Római Birodalom egyik legfejlettebb tartománya volt, fővárosa – Thesszaloniki – Bizánc után a második legjelentősebb várossá vált.

A szláv törzsek kirajzásának következtében a Kr.u. 5. század végére az általuk lakott terület és Bizánc birtoka között a Duna folyó lett a határ. A 6. század elejétől kezdve a szlávok folyamatos támadásokat intéztek a Dunán túli bizánci területek ellen. Makedónia ebben az időben a Bizánci Birodalom Illír prefektúrájának egyik tartományaként működött, melynek központja Thesszaloniki volt. A 6. század közepétől a szláv támadások megsokszorozódtak, és egyre nagyobb területeket szakítottak ki maguknak a Kelet-Római Birodalom testéből. A 630-as évekre Makedónia már teljesen elszlávosodott, csupán a központ, Thesszaloniki állt ellen sokáig a szláv illetve szláv-avar invázióknak.³⁰ Az 7-8. század folyamán Bizánc képtelennek bizonyult arra, hogy akár csak lelassítsa a szláv betelepődést. A Kelet-Római Birodalom etnikailag lassan elveszítette a Balkán-félszigeten lévő tartományait. A 9. században már Thesszaloniki polgárai is nagyrészt szláv nyelven beszéltek, bár a város polgárai között még mindig jelentős számú görög és zsidó népesség élt. Makedónia elszlávosodása a 9. században befejeződött.

Nagy Sándor makedónjai természetesen nem tűntek el a nagy hódító birodalmának szétesésével. Az ókorban és a kora középkorban minden művelt ember beszélt görögül, így a nyelv továbbélt – elsősorban mint a filozófia, a tudomány és a művészetek nyelve. Az egyre nagyobb méreteket öltő szláv betelepedésnek a görög nyelv már nem tudott ellenállni. Az őslakos népesség összeolvadt a betelepülő szlávokkal, és egyre többen kezdték el a hódítók nyelvét használni. Az asszimilációs folyamat azonban kölcsönös volt. A hódító szlávok átvették a makedónok egyes szokásait, a keresztény hitüket, kultúrájuk néhány elemét, és új hazájuk nevét – Makedónia – is megtartották. A 8. századi bizánci írók a betelepített szlávokra a „Sclavinii” szót használták.

A szlávok már a 7. században törzsszövetségeket hoztak létre Makedóniában, és megpróbálták a saját közigazgatásukat kialakítani. Ez azonban nehezen ment a folyamatos bizánci, majd később bolgár betörések közepette. A 7. század második felében egy Prebond nevű törzsfő az

³⁰ A legnevezetesebb ostrom 622-ben történt, amikor a szlávok az avarokkal és a bolgárokkal szövetségbe kísérelték meg bevenni a várost. (Lásd: *H. Tóth Imre*, Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Budapest 1981).

addigi legnagyobb szláv törzsszövetséget hozta létre. Bizáncnak ezt sikerült felbomlasztania, és Prebondot 674-ben kivégezték. A nagyhatalmú szláv vezér eltávolítása után a Kelet-Római Birodalom még hevesebb támadásokat intézett Makedónia ellen, a szlávokat azonban nem sikerült leigáznuk.

A 9. században – Bizánc mellett – új ellenség jelent meg Makedónia keleti határán: a feltörekvő Bolgár Birodalom. A kétfrontos háborúban Makedónia alul maradt, területének nagy része bolgár fennhatóság alá került. A bolgár hódítók célja Makedónia beillesztése volt saját birodalmukba, illetve a makedóniai szlávok törzsi-nemzetségi rendszerének megtörése. Simeon bolgár cár (893-927) kemény kézzel látott hozzá terve megvalósításához. A szabad parasztok fokozatosan jobbágyi függésbe kényszerültek, általában röghöz kötötték őket. Simeon a törzsi tulajdonviszonyok helyett a kora középkorra jellemző földtulajdon viszonyokat vezette be. A földadományozásoknál természetesen előnyben részesítette a hozzá hű – elsősorban Bulgáriából származó szláv – népességet. A birodalom megszervezése szempontjából indokolt intézkedések a makedóniai szlávok ellenállását váltották ki. Simeon utóda, Petar még súlyosabb adókat vetett ki a lakosságra, hiszen a hadsereg, a kormányzati és az egyházi apparátus fenntartása és működtetése rengeteg pénzbe került. Az elégedetlenség odáig fajult, hogy a parasztok nagy számban menekültek bizánci területekre, vagy csatlakoztak egy merőben új vallási mozgalomhoz, amely a 10. század elején jelent meg Makedóniában. A bogumilizmus viharos gyorsasággal terjedt el, főleg Veles és Prilep környékén szerzett számos hívet. Sem a bolgár cár, sem a konstantinápolyi pátriárka nem volt képes az egyház által eretneknek kikiáltott mozgalmat kiirtani.

A bogumilizmus államra, egyházra egyaránt veszélyes – elsősorban társadalmi – mozgalom volt.³¹ A követőket az egyházi és a világi hatalommal való szembeszegülésre buzdította. Bogumil szerint az egyház a tisztségeket eszközként használta arra, hogy a hívőket engedelmességre kényszerítse. Az állam pedig az egyházra támaszkodott, hiszen szük-

³¹ A mozgalom megalapítójával kapcsolatban megosztottak a vélemények. Dragan Taskovszki szerint a szekta alapítója egy Bogumil nevű pap, aki Szent Kelemen tanítványa volt. Bogumil arra buzdította követőit, hogy ne rendeljék alá magukat a bojároknak, szerrinté aki a királyt szolgálja, az nem kedves Isten szemében, és felszólította a szolgálát, hogy ne dolgozzanak uruknak. Alexandar Matkovszki magyarázata szerint a 'bogumil' szláv szó, ami annyit tesz, hogy 'Istennek kedves'. Elfogadja Ephymius és Anna Comnena állítását, akik Churiot és az orvos Vaszilijnt említik a szekta megalapítójaként.

sége volt engedelmes alattvalókra. A bogumilizmus tanai világosak és egyszerűek voltak: a kora középkor embere is megértette. Makedóniában a bogumilizmus felszabadító jelleget kapott, hiszen az idegen hatalom – a bolgár cár, a bolgár uralkodó osztály – ellen irányult. A bogumilizmus a makedóniai felkelés ideológiai alapja lett. A felkelést a bolgár helytartó négy fia – Dávid, Áron, Mózes és Sámuel – vezette. A sikeres felkelést követően 969-ben a testvérek önálló államot szerveztek, amely Sámuel Birodalma néven vonult be a történelembe. Az új államban a bogumilizmus más értelmezést nyert: szövetséget kötött az új állami vezetéssel, és nem támadta többé az uralkodó osztályt. 976-ig a testvérek együtt uralkodtak, ekkor Sámuel meggyilkoltatta fivéreit, és ettől kezdve egyedül birtokolta a hatalmat. 997-ben Sámuel cárnak nyilvánította magát, de országa 1018-ban Bizánc fennhatósága alá került.

Ez alatt a közel ötven év alatt az állam figyelemre méltó fejlődésen ment keresztül. Sámuel államát a modern macedón történetírás az első független macedón államként tartja számon. Sámuel jól képzett, állandó hadsereget állított fel, amely segítségével jelentős területeket hódított meg: Bulgária és Szerbia nagy részét, Boszniát, valamint Dalmácia, Albánia és Görögország egy részét. Sámuel a római pápától kapott koronát. Fővárosnak Preszpát tette meg, ahol hozzákezdett az államigazgatás kiépítéséhez.

A másik oldalon a bolgárok is magukénak érzik a kora középkori makedóniai szláv államot, állításuk bizonyítására a következő tényeket hozzák fel:

- Sámuel a hivatali apparátus kiépítésénél az első bolgár állam felépítését vette mintául. Az állami tisztségeket bolgár néven használták.
- II. Baszileiosz bizánci császár győzte le Sámuel cárt. A császárt „Bolgárölő” nem pedig „Macedónölő” Baszileiosznak hívták.
- Az 1018-as vereség után a bizánci császár Szláv-Makedóniát „Bulgária thema” néven illesztette be a birodalom közigazgatási rendszerébe.
- II. Baszileiosz bizánci császár az ohridi érsekségnek a „Bulgáriai érsekség” nevet adta, és ez 1767-ig így maradt.
- A második bolgár állam uralkodó dinasztiája Sámuelről eredeztette magát.

- Sámuel államát a korabeli történetírók bolgárnak hívták.³² 863-ban - vagy 855-ben - fontos esemény történt Makedóniában: Konstantin, a bizánci szerzetes elindult moráviai missziós útjára.³³ A 'Szlávok Apostolai'-nak működése jól mutatja, hogy a 9. században már a szláv a nép nyelve. Mielőtt a két szerzetes missziós útjára indult volna Morvaországba, számos bibliai kéziratot fordított le a Thesszaloniki környékén beszélt szláv nyelvjárásra. Konsztantin dolgozta ki a szlávok első ábécéjét, a glagolita írást, amelynek alapját a Thesszaloniki környékén beszélt szláv nyelvjárás alkotta. Az egyház a latin, a héber és a görög mellett a makedóniai szlávok nyelvét ismerte el az egyház negyedik hivatalos nyelveként.

A 9. század második felében fejeződött be Makedónia keresztény hitre térése. Ebben a munkában kiemelkedő szerepet játszott két szerzetes: nevezetesen Szent Kelemen és Szent Naum. Mindketten Konstantin mellett voltak Morvaországban haláláig, amikor is menekülniük kellett. Menedéket Pliszkában, Bulgária akkori fővárosában találtak. A két szerzetes fontos szerepet játszott az egyházi értelmiség képzésében. 893-ban Kelemen az Ohridban székelő püspökség élére került. Ő alapította meg Ohridban 891-ben Európa első egyetemét „Ohridi Egyházi Irodalmi Iskola” néven.

Sámuel cár bukása után számos utóda próbálta meg a makedóniai szláv államot újjáéleszteni. A törekvésnek magyar vonatkozása is van. Szent István egyik hűgát Sámuel fiához, Radomírhoz adták feleségül. Amikor a cár és a magyar király között megromlott a viszony, Radomír hazaküldte magyar feleségét, aki a veszprémvölgyi apácáknál adott életet Petar Delian nevű fiának. Sámuel ezután Ajtonnyal szövetkezett Szent Istvánnal szemben, aki Petart támogatta. István Belgrádban cárrá választotta védencét, akinek törekvése Bizánc ármánykodásán bukott meg. IV. Mihály császár Áron fiát, Aleutiant, vette rá, hogy férközzön Petar bizalmába. Aleutian Thesszaloniki ostrománál árulta el Petart. IV. Mihály bizánci császár visszaállította a hatalmát Makedóniában. A felkelők egy része hadifogolyként a fővárosba került, vagy birtokaik elvesztése miatt menekülésre kényszerült.

³² *Crampton, R.*, *A Short history of Modern Bulgaria*. Cambridge University Press, Cambridge 1987, 6. o.

³³ A különbség abból adódik, hogy Bizáncban a kora középkorban kétfajta időszámítási rendszer volt használatban. A bizánci időszámítás alapján a világ teremtésétől Krisztus születéséig 5508 év telt, az alexandriai szerint csak 5500. (Lásd erről bővebben: *H. Tóth Imre*, i.m., 13. o.).

Bizánci uralom ellen számos felkelés tört ki Makedóniában: 1066-ban a vlachok fogtak fegyvert a súlyos adók miatt, 1072-ben Szkopje városa lázadt fel. Bizánc számára ezek a felkelések a lehető legrosszabb időpontban bontakoztak ki. 1071-ben Manzikertnél a szeldzsuk-törökök verték meg a császár seregét, aki elveszítette kis-ázsiai birtokainak nagy részét. Miután a normannok elfoglalták Barit, Dél-Itália is elveszett a birodalom számára. Ráadásul a keresztes hadjáratok is egyre inkább a bizánci birtokok megszerzésére irányultak. A negyedik keresztes hadjáratban a keresztesek elfoglalták Bizáncot (1204) és megalapították a Latin Császárságot (1204-1261). Makedónia északi része bolgár fennhatóság alá, déli része pedig a keresztesek uralma alá került. 1261-ben Bizáncnak sikerült restaurálnia hatalmát Makedóniában, hogy 1282-ben azután újra elveszítse azt: Milutin szerb király betört Makedóniába és annak északi részét Szerbiához csatolta. 1345-ben Dusán cár kebelezte be az egész területet. Csak Thesszaloniki maradt Bizánc birtokában. A szerb uralomnak 1371-ben vetett véget I. Murad szultán. Ezzel Makedónia közel száz évre az Oszmán-Török Birodalom része lett.³⁴

Az oszmán-törökök a millet rendszer bevezetésével egy olyan közigazgatási egységet hoztak létre, amely elősegítette a Birodalom nem török népeinek integrációját a török közigazgatásba. A millet elsősorban vallási alapon másodsorban etnikai-nyelvi alapon osztotta közösségekbe a társadalmat. Más szóval ugyanazon felekezet hívei egy milletbe tartoztak, de más-más nyelven beszéltek. A görög ortodox keresztények hozhatták létre az első milletet. A millet vezetőjének a konstantinápolyi pátriárkát ismerte el az oszmán kormány, aki az ortodox jogot alkalmazta egyházi és világi ügyekben. A görög ortodox milletnek nem csak a görögök voltak a tagjai, hanem a szerbek, a bolgárok és a románok is. Mindegyik millet kialakíthatta a saját intézményrendszerét, amelyek olyan feladatokat láttak el, melyeket a központi kormányzat nem vállalt magára. Ilyenek voltak az oktatás, a vallás, az igazságszolgáltatás és a szociális biztonsággal foglalkozó feladatok. A millet rendszer toleránsnak mondható: az oszmánok nem kényszerítették az alattvalókat arra, hogy felvegyék az iszlámot, inkább hozzájárultak bizonyos autonómia

³⁴ Lásd bővebben: *Shaw, S. J., History of the Ottoman empire and Modern Turkey. Vol. 1., Cambridge University Press, Cambridge 1977; Karpat, K. H., Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of nation and State in the Post-Ottoman Era. In: Brad, B.,-Lewis, B., (eds.), Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of the Plural Society. Vol. 1., Holmes&Meier Publishers, New York-London 1982, 141-170. o.*

kialakításához.³⁵ A millet rendszer elősegítette a kisebbségi alattvalók etnikai identitásának fenntartását és fejlesztését.

1371-ben a Marica folyó mentén I. Murad szultán legyőzte Volkasin szerb király csapatait, aki maga is életét veszítette a csatában. Utóda, Marko király évi adót volt köteles fizetni a Fényes Porta számára. 1395-ben Makedónia teljes egészében oszmán uralom alá került. A Porta azonnal bevezette a saját közigazgatási rendszerét: Makedónia a ruméliai vilajet része lett. Területét négy szandzsákra osztották fel, amelyek központja Szkopjében, Kusztilben, Thesszalónikiben és Ohridban volt. Az oszmánok a földek túlnyomó többségét állami tulajdonba vették, amelyen bevezették a szpáhi-timár rendszert. Csupán néhány földesúr tarthatta meg a birtokát. Makedóniában kettős uralom jött létre: a szultán rendelkezett a gazdasági-politikai hatalommal, míg a konstantinápolyi pátriárka a vallási uralmat mondhatta magáénak.

Makedónia etnikai egysége fokozatosan megbomlott. Ehhez hozzájárult a spontán népmozgás és a kormányzat telepítési politikája. A központi hatalom nagy számban telepített be török népeket, főleg pásztorokat, akik Szkopje és Thesszalóniki között a legtermékenyebb legelőket foglalták el. A birodalom keretén belül a Porta nem akadályozta meg azt, hogy a muzulmánok és a keresztények szabadon letelepedjenek. A törökök elsősorban Nyugat-, Közép-Makedóniában találtak új hazára, a bolgárok pedig Kelet-Makedóniában találtak munkát. A thesszáliai és a makedóniai görögök nagy számban telepedtek le Szerbiában, Bulgáriában, vagy elhagyták az Oszmán Birodalmat, és Romániában vagy Habsburg birtokokon kezdtek új életet. A makedóniai keresztények közül többen felvették az iszlámot. Így tett számos görög család, akiket a korabeli források valaadok néven említenek, valamint a szláv lakosság egy része, a torbesi.

A nagyarányú és hosszú időn keresztül történő népmozgás alapvető változásokat eredményezett Makedóniában. Vardar-Makedóniában – a későbbi jugoszláv részen – a szláv elem, míg Égei-Makedóniában – a későbbi görög területen – a görög népesség erősödött meg.

A 19. század Európa népei számára a nemzeti ébredés korszakát jelentette. Egymás után jelentek meg a nemzeti létet igazoló írások, valamint az igény a saját nemzetállam megalakítására. Ezek a törekvések szinte mindig fegyveres konfliktusokhoz vezettek. Különösen igaz ez a

³⁵ A zsidó közösségeket Európában mindenhol gyanakvás vette körül. Az Oszmán Birodalomban ők is megszervezhették saját milletjüket, sőt Isztambulban imaházakat is építhettek.

Balkán félszigetre, ahol a nemzeti igényeket csak mások rovására lehetett kielégíteni. A nemzeti létért folyó küzdelmekben Makedónia központi szerepet játszott. Ez a terület rendelkezett a legheterogénebb népességgel. A környező államok közül mindegyik területi, illetve nemzeti igényrel lépett fel vele szemben. Nem volt egyetlen hatalom sem Európában, amely a macedón nemzet létét elismerte volna, pedig a macedónok számára nemzetük igenis létezett.

Az Oszmán Birodalom felbomlása a 19. század második felében teljesen nyilvánvalóvá vált. Minden európai állam, amely a Balkán-félszigeten jelen volt, arra törekedett, hogy a határok meghúzásánál saját érdekei érvényesüljenek. Az érintett nagyhatalmak diplomáciai úton igyekeztek szövetségeseket keresni, illetve szövetségi rendszereket létrehozni. Fegyverek és pénzügyi források hiányában a Balkán államai ideológiai fegyvereket kezdtek el gyártani. A nemzeti jogokat történelmi jognak vették, ami azt jelentette, hogy aki először volt jelen, annak van a legtöbb joga a kérdéses területre vagy nemzetre. E folyamat eredményeképpen formálódtak át a balkáni népek etnikai nemzetté.³⁶

A 19. század végén Görögország, Bulgária, és kisebb mértékben Szerbia és Románia is igényt formált Makedóniára történelmi, nyelvi, kulturális és vallási alapon. Az etnikai zónák már a korábbi századokban körvonalazódtak. E szerint a görög népesség a part menti területeken és a nagyobb városokban – mint Thesszalóniki – élt nagyobb számban, míg Makedónia többi részén a szláv nyelvű népesség túlsúlya volt jellemző. Ezt a szláv nyelvű népességet – amely magát már századok óta macedónnak nevezte – a bolgárok bolgároknak, a szerbek szerbeknek tartották.

A 19. századi törekvések arra irányultak, hogy kimutassák, hogy Makedónia az oszmán fennhatóság alatt egyáltalán nem volt a népek olvasztótégelye, hanem csupán egy etnikai csoport létezett, amely a többséget képviselte. Nyilvánvaló, hogy ez a többség szláv nyelvű népességből állt. Az viszont egyáltalán nem volt mindegy, hogy hogyan definiálták a szlávokat.

A görögök az alábbi érveket hozták fel:

- Az ókori macedónok etnikai értelemben görögök voltak.
- A középkori szlávok és bolgárok kulturális értelemben a bizánci hellénizmusra tértek át és etnikailag asszimilálódtak.

³⁶ Smith, A. D., *National Identity*. London 1991, 19-42. o.

- A szláv nyelvű makedóniaiak nem feltétlenül voltak bolgárok vagy szlávok. Ők kétséget kizáróan etnikailag görögök, amit az is bizonyít, hogy a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá tartoztak, valamint az, hogy a 19. században ez a népesség aktívan részt vett a görög szabadságharcokban.

A bolgárok elismerték ugyan, hogy semmi közülük az ókori makedónokhoz, de az alábbiak szerint okoskodtak:

- Makedónia középkori szláv népességét a bolgárok magukba olvasztották, viszont a bolgárokat sem a görögök, sem a szerbek nem asszimilálták.
- A görög dominanciájú patriarchátushoz való hűség ellenére a szláv nyelvű makedóniai bolgárok egy különálló etnikai csoportot alkottak, amely a 19. század végére Makedónia nagy részét benépesítette. Sajnálatos módon a kérdéses területet Bulgáriának nem sikerült annektálnia.

A 19. század végére a szerbek is megfogalmazták saját, Makedóniára vonatkozó igényeiket:

- A középkori makedóniai szlávok etnikai értelemben szerbek voltak. A 14. században – a bolgárokat követően – a szerbek voltak itt túlsúlyban, így a bolgárok nem asszimilálhatták őket.
- A makedóniai népesség egy különleges szerb kultúrát őrzött meg, a nyelvük a szerbnek rokona és azt évszázadokon keresztül szerbnek nevezték.
- A 19. századig a makedóniai szlávokat nem azonosították a bolgárokkal.

19. század végén a Makedóniáért folyó versengésben a görög-bolgár vetélkedés dominált. 1870-ben a bolgároknak sikerült elérniük a Portánál, hogy visszaállítsák az önálló bolgár egyházat. A Bolgár Exarchátus az illetékességét Makedónia szláv nyelvű lakosságára is ki akarta terjeszteni, elsősorban azért, hogy iskolákat alapított és templomokat építtetett Makedóniában. Ez nyílt összeütközéshez vezetett a görögökkel. Az 1897-es török-görög háború jelentős erőket kötött le mindkét oldalon. A bolgárok nem mulasztották el kihasználni az alkalmat, és sikerült jelentős szláv nyelvű népességet megnyerniük Makedóniában. 1904-1908 között a görögök is aktívan bekapcsolódtak a Makedóniáért folyó fegyveres harcokba. Görögországból, sőt Kréta szigetéről érkező görög önkéntesek özönlöttek el Makedóniát. A céljuk az volt, hogy feltartózz-

tassák a bolgár beszivárgást. A harcok eredményeképpen a görögöknek sikerült megtartaniuk Közép- és Dél-Makedónia görög jellegét.

1899-ben Szófiában a bolgárok felállítottak egy macedón bizottságot, amely fő céljának a makedóniai autonómia kivívását tűzte ki. A bolgár elképzelés szerint Makedónia élére egy általános kormányzót kell kinevezni, akinek hivatali ideje öt év, s akit természetesen a többségi nemzetből (értsd: bolgár) kell választani. A bolgárok tisztában voltak azzal, hogy a nagyhatalmak segítsége nélkül sikeresen nem szállhatnak szembe az oszmánokkal, akik valószínűleg a görögökben szövetségesre találának. A szófiai macedón bizottság – célja elérése érdekében, azaz, hogy magukra vonják Európa figyelmét – fegyveres bandákat szervezett, amelyeknek az volt a feladata, hogy nyugtalanságot teremtsenek Makedónia szerte. 1902-ben a zűrzavar olyan méreteket öltött, hogy a Porta joggal félt a nagyhatalmak beavatkozásától. Ezt megelőzendő a szultán tervet dolgoztatott ki a makedóniai helyzet megoldására. 1902 novemberében egy szultáni rendelet értelmében a rendőrség kötelékébe a helyi lakosságot is be kell vonni. A főparancsnok azonban – egy ezredes fővezéri rangban – továbbra is török maradt. Ezzel az intézkedéssel nem sikerült az egyre nagyobb méreteket öltő zűrzavaron úrrá lenni. 1903-ban az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország javaslatot terjesztett a Porta elé. Ebben azt ajánlották a szultánnak, hogy a makedóniai rendőrségben külföldi tisztek parancsnokoljanak, a népesség arányában legyenek keresztények és muzulmánok a rendfenntartó erőkből, valamint javaslatot tettek arra is, hogyan lehetne sikeresen finanszírozni az átalakítást. A Porta elfogadta a Monarchia és Oroszország javaslatát. 1903 nyarán azonban világossá vált, hogy ezek az intézkedések már elégtelenek. A Monarchia és Oroszország új javaslattal állt elő: külföldi ezredest kell a rendőrség élére állítani, a helyi közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban vegyenek részt keresztények is. Mindezeket az intézkedéseket nemzetközi civil képviselők ellenőrizzék. A Porta ezeket a javaslatokat is kénytelen volt elfogadni.

1905-ben a brit kormány állt elő egy Törökországra szabott pénzügyi reformtervezettel, amelynek az volt célja, hogy megfelelő állami bevételt biztosítson a makedóniai közigazgatás finanszírozására. A reformok bevezetése sem eredményezett tartós békét. 1908-ban Nagy-Britannia úgy látta, hogy Törökország képtelen egyedül úrrá lenni a makedóniai zűrzavaron. A britek azt tervezték, hogy Törökország jelenlétét fokozatosan csökkentik a térségben, és a birodalom európai részét nemzetközi fel-

ügyelet alá helyezik. Oroszország is csatlakozott ehhez az elképzeléshez. Számára a Török Birodalom szétesése csak napok kérdése volt, tehát az osztozkodásnál ott akartak lenni. Az Ifjú Török forradalom 1908-ban egyelőre elodázta ezt a folyamatot.

A makedóniai helyzet elmérgesedéséhez a helyi lakosság is tevékenyen hozzájárult. Az oszmán uralom ellen szinte azonnal lázadások törtek ki. A 16-18. századi felkeléseket³⁷ a törökök hamar és könnyedén leverték. A 19. század második felében állandósuló makedóniai lázadások már nagy súllyal nehezettek a birodalom belpolitikájára. Az 1876-os Razlovci-felkelés célja az volt, hogy kiűzzék a törököket Makedóniából. A diplomáciai tárgyalásokba az európai hatalmakat is be kívánták vonni Makedónia oldalán. Európa azonban kevés érdeklődést mutatott a makedóniai probléma megoldása iránt, így az oszmánok ezt a felkelést is gyorsan felszámolták. A mozgalom azonban nem maradt eredmény nélkül. Most először léptek fel a macedónok az állami függetlenség megfogalmazásával. Ráadásul ez a felkelés sokkal jobban szervezett volt, mint a korábbi évszázadokban.

1878-ban az európai hatalmak azért gyűltek össze Berlinben, hogy a san stefanói békében meghúzott határokat – a nagyhatalmi érdekeknek jobban megfelelő módon – módosítsák. A berlini kongresszus az Oszmán Birodalom keretén belül hagyta Makedóniát. A macedónok nemzeti felszabadító harcként indították el újabb felkelésüket (Kreszna-féle lázadás: 1878 október-1879 június). A lázadók egy alkotmányt is megfogalmaztak, amely a megszállók részéről azonban süket fülekre talált. Az oszmán megtorlás 1879 nyarán elég súlyosan érintette a lakosságot, a bebörtönzések mellett sokak – főleg az értelmiség és a politikai elit – száműzetésre kényszerült.³⁸

Az 1903-as Ilinden-felkelés³⁹ már komoly előkészítés után robbant ki. 1893-ban Thesszalonikiben megalakult a Belső Macedón Forradalmi Szervezet (Internal Macedonian Revolutionary Organization, azaz IMRO). Az IMRO kiépítette helyi és országos hálózatát, megszervezte saját fegyveres testületét is. A fegyveres testületnek nemcsak makedóniai munkások és diákok, hanem oroszországi, istambuli és kis-

³⁷ 1564-65 Mariovo-Prilep-féle felkelés; 17. sz. törvényen kívüliek, az ajduk lázadása; 1689 Kapros-féle felkelés.

³⁸ Macedonia and Its Relations with Greece. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts, 1993, 49-50. o.

³⁹ Illés macedón neve Ilinden, a szent ünnepét augusztus 2-án ünneplik.

ázsiai macedón önkéntesek is tagjai lettek. Az Ilinden-felkelés célja a független állam létrehozása⁴⁰ volt, amelyet a macedónokon kívül a vlachok, az albánok, a görögök és a bolgárok is a magukénak mondhattak volna. Egy szóval az Ilinden-felkelés egy modern többnemzetiségű állam létrehozását tűzte ki célul. Az IMRO az előkészítő munkálatok során kiáltványt intézett Európa nagyhatalmaival. Ebben a kiáltványban megindokolták a felkelés kiélezését és kérték a nagyhatalmak beavatkozását. Az indoklás szerint a Makedóniában állandósult zűrzavar békés úton nem lehet feloldani, a keresztényeknek fegyverrel kell megvédeniük magukat, ráadásul a berlini egyezmény csak elmérgesítette a helyzetet. Az IMRO állandó nemzetközi felügyeletet kért a nagyhatalmaktól, akik részt vettek volna a makedóniai kormányzó kinevezésében. A kormányzónak kereszténynek kellett volna lennie, aki soha nem volt tagja az oszmán adminisztrációnak, s aki tisztségét a Portától függetlenül gyakorolja. A törökök 1903 novemberére felszámolták a felkelést. 1904-1908 között a nagyhatalmak próbálták rendet tenni a térségben, törekvéstük azonban sikertelennek bizonyult.

Az Ifjú Törökök forradalma 1908. július 24-én elsöpörte II. Abdul Hamid szultán abszolút uralmát. Az új kormány legfőbb célja az volt, hogy megakadályozza a birodalom szétesését, ezért mélyreható reformokra volt szükség. Az Ifjú Törökök elismerték a népek szuverenitását, a nemzeteknek és kisebbségeknek egyenlőséget ígértek, szétválasztották az államot és az egyházat, eltörölték a kiváltságokat, valamint általános titkos és közvetlen választójog bevezetését ígérték. Az alkotmányos átalakulás Makedónia számára azt az ígéretet jelentette, hogy egy föderatív állam keretén belül működik majd. Az Ifjú Törökök azonban másféleképpen kívánták a makedóniai kérdést megoldani: erősíteni akarták a muzulmán elemet a térségben, illetve keresztényeket is felvettek a hadseregbe.

A muzulmánok számának növelésével a török kormány a saját csapdájába esett. 1908. október 6-án az Osztrák-Magyar Monarchia annektálta Bosznia-Hercegovinát. A törökök ügynököket küldtek oda, hogy rávegyék a helyi muzulmánokat, költözzenek Makedóniába. A Boszniából érkező telepések (muhadzserék) szövetkeztek az albánokkal, és a törökök ellen fordultak, s nagy szerepet játszottak az 1912-es albán szabadságharcban.

⁴⁰ A forradalom legjelentősebb eredménye a tíz napos Krusevó Köztársaság volt.

A keresztények besorozása a közös hadseregbe sem bizonyult sikeresnek. A törökök kötelezővé tették a katonai szolgálatot a birodalom minden alattvalója számára – függetlenül a vallási hovatartozástól. A keresztények a török hadseregben muzulmán tisztek parancsnoksága alá kerültek, s emiatt nagy számban menekültek el a hadkötelezettség elől.

1911 októberében Bulgária jegyzékben szólította fel Szerbiát arra, hogy egyezzenek meg Makedónia felosztása ügyében. 1912. március 13-án a terv a bolgár-szerb barátsági és szövetségi szerződésben öltött testet. Az egyezményhez számos titkos záradékot csatoltak. Ezek egyike volt a 2. cikkely, amelyben Szerbia elismerte Bulgária területi követeléseit a Rodope-hegységtől és a Sztrimón folyótól keletre. Cserébe Bulgária elismerte Szerbia területi igényeit a Sar-hegységtől északra és nyugatra. 1912 folyamán a bolgár-szerb szerződés kiegészült egy bolgár-görög (május), egy görög-szerb (szeptember), és egy montenegrói-bolgár-szerb (október) egyezménnyel. 1912 őszére tehát megszületett a *Törökellenes Liga*, amely Bulgária mellett Görögországot, Szerbiát és Montenegrót fogta össze. A liga célja Makedónia felszabadítása volt, a felek valójában azonban már 1912 folyamán megállapodtak annak területi felosztásában. Szinte azonnal beindították a propagandagépezetet: a liga tagjai támogatják keresztény testvéreiket abban, hogy kiszabaduljanak a török rabságból.

Az első Balkán-háború 1912. október 18-án vette kezdetét, amikor Szerbia, Görögország, Bulgária és Montenegró hadat üzent Törökországnak. A törökök már december 4-én fegyverszünetre kényszerültek. A szövetségesek azonban hamar összevesztek a koncon. Szerbia kijáratot követelt magának az Adriai-tengerhez, s amikor ezt megtagadták tőle, a Vardar folyó mentén akart kompenzálást magának, amit a bolgárok visszautasítottak. Görögország Thesszalonikit és Kelet-Makedónia nagy részét akarta megszerezni. A bolgárok ezt is visszautasították. A „megbántott” felek 1913. június 1-én titkos szerződést kötöttek Bulgária ellen, amelyhez Dél-Dobrudzsa fejében hamarosan Románia is csatlakozott. Oroszország megkísérelte a konfliktus békés úton megoldani. Amikor a Monarchia Bulgária mellé állt, Szófia 1913. június 29-én nagy önbizalommal egykori szövetségeseire támadt, mivel azt feltételezték, hogy Bécs katonai segítséget fog nyújtani. Ezzel kitört a második Balkán-háború. A hadműveletek kezdetben csak Makedóniára terjedtek ki, július 10-én viszont belépett Románia, 14-én Törökország, ezzel a harcok kiterjedtek Bulgáriára is. A bolgárok alulmaradtak a négyfrontos harcban.

A béketárgyalásokra 1913 augusztusában Bukarestben⁴¹ került sor. A győztesek teljes mértékben kielégítették területi követeléseiket. Szerbia megkapta az általa kívánt területet a Vardar folyó mentén; Görögországgé lett Thesszaloniki és Dél-Makedónia; Románia megszerezte Dél-Dobrudzsát; Törökország pedig visszaszerezte minden, az első Balkán-háborúban Bulgária javára elveszített területét Pirin-Makedónia kivételével. A bukaresti békével megvalósult Makedónia teljes feldarabolása. A Görögországhoz, Bulgáriához, illetve Szerbiához került területeken azonnal megkezdődött a macedónok – azaz a szláv nyelvű népesség – asszimilálása, illetve denacionalizálása.

Az oroszországi macedón emigráció előre látva a Makedóniában folyó harcok kimenetelét, 1913. március 1-én memorandumot küldött Makedónia függetlensége érdekében a nagyhatalmak londoni konferenciájára. A memorandummal együtt egy etnikai térképet is mellékeltek. A dokumentumban kifejtették, hogy a „felszabadítók” hódítókként viselkednek, holott a macedónoknak joguk van az önrendelkezéshez. A terület feldarabolásával a macedónok szabad mozgását lehetetlenné tették. A szláv lakosság saját országán belül börtönbe került. Aki ki akart törni, azt bebörtönözték, megölték vagy száműzetésbe kényszerítették. Az emigráció önálló, osztatlan és független balkáni államot követelt, amely a földrajzi, etnikai, történelmi és gazdasági-politikai határain belül maradt. Ezen kívül általános választásokat tartott jónak, egy általános gyűlés összehívását Thesszalonikiben, amely kidolgozza az alkotmányt és megfogalmazza az új állam kapcsolatát a környező országokkal. Ez a modern államfelfogás azonban süket fülekre talált a nagyhatalmagnál.

1913. árpilis 21-én a szentpétervári *Szlavjanin* című folyóiratban megjelent egy cikk. Az író – aki D. Chupovszki volt Uprava álneven – kifejtette, hogy a Balkán-félsziget túl kicsi ahhoz, hogy több nagy államelmélet megférhessen egymás mellett. Szerinte csak egy Balkáni föderáció lehetett képes a helyi konfliktusokat feloldani, és a békés egymás mellett élést biztosítani. Ennek a föderációnak Makedónia is fontos része lehetett volna.

1913. június 7-én az oroszországi emigráció egy újabb memorandumot fogalmazott meg, amelyet a harcban álló felek kormányaihoz juttatott el. Ebben a dokumentumban kifejtették, hogy Makedóniának van saját történelme, saját egyháza Ohrid központtal, tehát a lakoságnak joga van az önrendelkezésre. Makedónia területi egységét meg kell óvni

⁴¹ Poulton, H., *Who are the Macedonians?* Hurst & Company, London 2000, 74. o.

annak természetes határain belül. Sem a nagyhatalmakat sem a Balkáni Liga tagjait nem érdekelte a memorandum tartalma.

Az első világháborút követő béketárgyalásokon még egyszer előke-rült a makedóniai kérdés. A Miniszterek Tanácsa elé három rendezési javaslat került.

- Az olasz delegáció 1919. június 10-én terjesztette be a rendezési javaslatát. Makedóniának autonómiát javasolt a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság keretén belül. Javasolták egy makedón kormányzó kinevezését, aki az autonóm gyűlésnek lett volna felelős, és akit a jugoszláv kormány nevezett volna ki. A franciák semmiféle engedményt nem akartak adni a makedóniaknak Jugoszlávia rovására, hiszen keleti szövetségi rendszerének fontos elemét képezte a délszláv állam. A franciák nyomására az olasz delegáció módosította az indítványt: politikai autonómia helyett adminisztratív közigazgatást javasolt, amelynek Bitolában lett volna a központja.
- A francia delegáció a makedóniai kérdést kisebbségi kérdésként kívánta kezelni. Úgy gondolták, hogy a kisebbségekre vonatkozó egyezmények megfelelő garanciát biztosítanak a makedóniak védelmére.
- Nagy-Britannia pedig a Népszövetség ellenőrzése alá kívánta vonni Makedóniát.

A tárgyalásokon a francia elképzelés győzött: kisebb módosításokkal a bukaresti béke rendezéseit erősítették meg. A nagyhatalmakat nem fűzte semmi érdek Makedónia egységének fenntartásához, így a felosztás befejeződött. Görögország 34 603 km² területet kapott, azaz Égei-Makedóniát; a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 25 714 km² területtel lett gazdagabb, azaz Vardar-Makedóniával; Bulgária megtarthatta Pirin-Makedóniát, azaz 6789 km² területet.⁴² A macedón kérdés ettől kezdve e három állam belügyévé vált. Újra csak 1992-ben került elő, amikor a jugoszláv területből megalakult az első valóban független Macedón Köztársaság.

⁴² Athinon, E., 4000 Years of Greek History and Civilization. Athens 1983, 484. o.

MALTSIK BALÁZS

PÉTER GYÖRGY KÖZGAZDASÁGI REFORMELKÉPZELÉSEI 1953-1956

Vonzások és taszítások, egész életet meghatározó elvtársi, bajtársi és baráti kapcsolatok, naiv idealizmus és átgondolt kamarilla-politika, diktatúra kontra „emberarcú szocializmus,” csapások az értelmiségre, a parasztságra és a munkásosztályra, a „munkás-paraszt-értelmiségi összefogás” nevében. Sajátos világ, sajátos sorsok az 1945 utáni Magyarország mindennapjaiban. Tragikus világ és tragikus sorsok. Csupán néhány szó, néhány fogalom, amely jellemezheti történelmünk legújabb kori fejezetét. Az alábbi írás apró adalék hazánk sorsdöntő éveire. Adalék egy olyan korszak történetéhez, amikor a reform, a jobbítás szándéka kevésnek bizonyult egy rendkívül zárt rendszer keretein belül. Kevésnek bizonyult, elsősorban azért, mert akik ezzel próbálkoztak nem tudtak túllépni a rendszer és saját maguk ideológiai korlátain.

Gazdasági és politikai helyzet Magyarországon 1947-1953 között

Magyarországon az 1947 ősztől gyors ütemben végrehajtott változtatások nyomán 1949 folyamán lényegében kialakult a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetőségi elképzeléseinek végrehajtásához szükséges politikai, gazdasági berendezkedés. Az országra ráerőltetett szovjet típusú gazdaságirányítási rendszer, amely teljes egészében idegen volt a hagyományos magyar gazdaság struktúrájától, egész szerkezetétől, az 1950-es évek elejére bebizonyította működésképtelenségét. Történtek ugyan kezdeményezések a problémák mélyebb feltárására, akár a legfelsőbb párt- és állami vezetés berkein belül is, – elsősorban Gerő Ernő

környezetében – ezek azonban szó szerint a kezdeményezések szintjén maradtak.

A mennyiségi eredményeket középpontba helyező, az iparfejlesztést – ezen belül is a nehézipar erőteljes fejlesztését – előtérbe helyező gazdaságpolitika már az 1947. augusztus 1-jével kezdődő hároméves terv beruházásain is világosan megmutatkozott. A beruházási egyoldalúság, a szélsőséges aránytalanságok még szembetűnőbbé váltak az 1949. április 14-én meghirdetett első ötéves terv,¹ többszöri módosításon – emelésen – keresztülment keretszámain.² A három- illetve az első ötéves terv beruházásainak túlfeszítettsége elsősorban abban jelentkezett, hogy a tervezés nem számolt a reális lehetőségekkel, a tervszámok és a gazdaság tényleges teljesítőképessége elszakadt egymástól. Az egyre több irányból jelentkező és mind jobban halmozódó gazdasági zavarok a vezetést nem készítették arra, hogy gyökeresen változtasson eddigi elképzelésein. Történtek ugyan kezdeményezések a működési zavarok okainak vizsgálatára, de a bajok okait csak részben keresték az elképzelésekben vagy a célokban. A gazdaság működésében egyre gyakrabban jelentkező problémákat ezért improvizálva, alkalmi intézkedésekkel – például részleges tervmódosítással, személycserékkel, kampányok sorozatával – próbálták kiküszöbölni. A változatlan irányvonalat világosan mutatja az Országos Tervhivatal által 1953 január végére elkészített, 1955-59-re szóló tervkoncepció, melyet az első – feszített – ötéves terv közvetlen folytatásának tekintettek.

A változások a „Gazda,” Sztálin halálával, valamint Malenkov miniszterelnöki kinevezésével kezdődtek. Az MDP-vezetést Moszkvába rendelték. A szovjet párt- és állami vezetők rendkívül éles bírálatokkal illették a Magyarországon kialakult politikai és gazdasági berendezkedést, az egyszemélyi vezetést, az internálásokat és egyéb törvénytelenégeket, az elhibázott gazdaságpolitikát, a mezőgazdaság teljes elhanyagolását, a lakosság életszínvonalának folyamatos süllyedését.³ Megszületett a gyors és határozott döntés: Rákosi Mátyásnak le kellett mondania 1952. augusztus 14. óta betöltött miniszterelnöki posztjáról, de a párt főtitkára maradt, hogy – önkritikát gyakorolva – kijavítsa elkövetett hibáit.

¹ Szabad Nép, 1949. április 14., Gerő Ernő előző napi beszédének publikált változata.

² 1949. évi XXV. törvény. In: Országgyűlési Napló, 1949-1953, 370. o. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának határozata. In: A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve, 1951. február 24. – március 2., Budapest 1951, 520. o.

³ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13-16., In: Múltunk, 1992, 2-3. o.

Az ukáz szerint az új kormányfő, Nagy Imre irányításával kellett olyan programot készíteni, amely – ha lehet gyorsan – képes javítani a Magyarországon kialakult helyzeten. A változások tehát Malenkov és csoportja környezetéből indultak ki, és ez határozta meg a „szovjet-zóna,” ezen belül hazánk mozgásterét is. Nagy Imre azért lett a miniszterelnök, mert a szovjet pártvezetők így akarták.

Ilyen előzmények után került sor az MDP Központi Vezetősége (MDP KV) 1953. június 27-28-i ülésére, valamint az ún. „júniusi út” politikájának kezdetét jelző határozat meghozatalára.⁴ A határozat szigorú elmarasztalásban részesítette az addigi vezetést és jelentős változtatásokat eszközölt nem csupán politikai, hanem gazdasági téren is. Nagy Imre kormányprogramja 1953. június 4-én hangzott el az Országgyűlés előtt.⁵ Az ebben megjelölt gazdaságpolitikai intézkedések „az új szakasz gazdaságpolitikájaként” mentek át a köztudatba. Az 1953. és az 1954. évi beruházási tervet megfigyelve már egyértelműen látszik a gazdaságpolitikai változás. Csökkentették az ipar – azon belül a nehézipar – részesedését a beruházásokból, egyidejűleg növelték a mezőgazdaság támogatására, lakásépítésre, tatarozásra szánt összegeket, az ipari beruházásokon belül pedig a fogyasztási cikkek gyártásának fejlesztését szorgalmazták. Az 1954. évi terv beruházáspolitikája már egyértelműen tükrözte az új szándékokat.

A beruházások keretösszege összességében csökkent, a mezőgazdaság részesedése viszont nőtt a főbb mutatókon belül. Az 1953 június vége után kiadott rendeletek a mezőgazdasági üzemek, termelőszövetkezetek, magángazdaságok helyzetének könnyítéséről intézkedtek. Ahogy a kormányprogram is tartalmazta, megengedték – bár igen szigorú feltételek mellett – a termelőszövetkezetekből való kilépést, illetve a szövetkezetek feloszlását is.⁶ Ugyanakkor sorra jelentek meg az élelmiszer- és fogyasztási cikkek kínálatbővítésére és a bérből és fizetésből élők jövedelmének növelésére irányuló egyéb intézkedések. Emellett egy sor határozat született a bürokrácia visszaszorításáról, az apparátus számának csökkentéséről, az ún. racionalizálásról. Az intézkedések

⁴ „A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról és ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról, 1953. június 28.” In: Propagandista, 1986/4., 144. o.

⁵ Országgyűlési Napló, 1953, 12-25. o.

⁶ 278/1953. (X. 3.) F.M. számú utasítás. A termelőszövetkezetből való kilépéssel és a termelőszövetkezet feloszlásával kapcsolatos eljárás szabályozása. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1953, 306. o.

azonban továbbra is a régi, megszokott módszerekkel, azaz központi utasításokkal, újraelosztással történtek.

A „júniusi út,” az „új szakasz” jegyében megszületett intézkedések csak rendkívül lassan és vontatottan mentek át a gyakorlatba. Ennek magyarázata elsősorban a párt-, illetve káderapparátus szemléletében keresendő. A „régiek emberek” ugyanis továbbra is a régi beosztásukban maradtak. Nem történt semmi, ami arra kényszerítette volna őket, hogy megszokott, sztálinista szemléletmódjukon és magatartásukon változtassanak. Az új program a legtöbb vitát – s a legtöbb ellenérzést – éppen a pártapparátusban váltotta, hiszen Nagy Imre programja merőben szokatlan volt számukra. A problémák gyökere a hatalommegosztásból eredt, abból, hogy a párt főtitkára, az apparátus legfőbb irányítója Rákosi Mátvás maradt. Az „új szakasszal” szemben tanúsított ellenállás épp ezen a területen, a pártélet fellegvárában volt a legerősebb. Ez a csoport várta az olyan utasításokat, amelyek majd gátat vetnek e hirtelen jött „lazulásnak.” Sokáig nem kellett várniuk, hisz Rákosi irányításával szinte az „új szakasz” meghirdetésével egy időben megindult a támadás Nagy Imre, a nevével összekapcsolódott reformok, illetve a köré szerveződő reformerek ellen. A racionalizálási, egyszerűsítési elképzelések foganatosítása körüli ellentmondások, illetve a túlszervezettség, összekapcsolódva a határozatok végrehajtása során tapasztalható eredménytelenséggel, mind-mind az irányítási rendszer problémáinak kirívó eseteiként jelentkeztek 1954 folyamán. Ebben keresendő annak közvetlen előzménye, hogy a magyarországi közgazdászok egy része komolyabban, mélyebben kezdett foglalkozni az irányítási rendszer, a tervezési rendszer, illetve az egész gazdaság működésének mechanizmusával, valamint annak problémáival. Az a szellemi „felpezsdülés,” amely a magyar közéletet jellemezte Nagy Imre kormányprogramjának ismertetése után, 1954 májusában és 1954 októberében, az MDP KV ülései után kapott újabb lendületet. Mindkét dátum az „új szakasz,” illetve a Nagy Imre-program hivatalos, nyilvános megerősítéséhez kapcsolódik. Mindezen események jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az észrevételek, megjegyzések, majd a bírálat, a kritika hangjai is nagyobb nyilvánosságot kapjanak.

„Az irányítás módszereiről általában”

Míg 1954 előtt a közgazdaságtudomány vagy Marx, Engels, Lenin, de legfőképp Sztálin műveinek interpretálására korlátozódott, vagy a Szovjetunióban, illetve azt mechanikusan lemásolva Kelet-Európa országában is kialakult gyakorlat propagálását, elméleti bizonygatásokat tekintette feladatának, addig az 1953 június utáni „liberalizáltabb” politikai és tudományos légkörben már megjelentek, megjelenhettek olyan közgazdaság-elméleti munkák is, amelyek alapjaiban bírálták a gazdaságpolitikai vagy gazdaságirányítási gyakorlat egy-egy elemét vagy akár a mechanizmus egészét is. Az 1953. évi júniusi határozat jelentősége tehát különösen nagy volt a közgazdászok számára, hiszen a határozat Magyarország gazdasági problémáinak központi kérdéseire irányította a figyelmet. A hangsúly a politikai, gazdaságpolitikai hibák és torzítások kijavításán, kiigazításán volt. Tehát a meginduló közgazdasági viták is e kérdések körül forogtak.

Elsőként mindenképpen Péter Györgynek a Központi Statisztikai Hivatal elnökének a Társadalmi Szemle 1954 augusztus-szeptemberi számában megjelent „Az egyszemélyi felelős vezetésről” című cikkét kell megemlíteni. 1954 nyarán Péterhez hasonlóan ekkor már többen is foglalkoztak hasonló kérdésekkel. Mégis azért kell feltétlenül őt kiemelni, hogy világosan látni lehessen, milyen elméleti utat járt be Péter György a jelzett időponttól kezdve, aki akkor még a túlzott centralizáció és bürokratizmus fő okát a vezetők helytelen kiválasztásában és azok rossz munkamódszerében kereste. Mint írja: „A helytelen bürokratikus vezetés oka igen gyakran a vezetők helytelen politikai szemléletében és magatartásában” rejlik.⁸ A kialakult helyzeten szerinte úgy lehet változtatni, hogy a vezetők elsajáttítják a helyes munkastílust. Péter ennek érdekében egy sor tanácsot ad. Például: „az egyszemélyi vezetés mellett is szükség van a kérdések megvitatására, a tanácskozásokra, a dolgozók véleményének meghallgatására. Ha a vezető mindenben csak a saját elképzelései alapján határozna, igen gyakori és súlyos tévedésekbe esne.”⁹

⁷ Péter György cikke e címmel jelent meg a Társadalmi Szemle 1954/8-9. számában. Ugyanezen írás néhány helyen bővített, máshol „karcsúsított” változata: „Az irányítás módszereiről általában” címen Péter György, A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban című könyvében jelent meg 1956-ban, a Közgazdasági és Jogi könyvkiadó gondozásában.

⁸ Péter György, Az egyszemélyi felelős vezetésről. In: Társadalmi Szemle 1954/8-9., 122. o.

⁹ Uo., 111. o.

Vagy: „A vezetőknek arra kell törekednie, hogy munkatársai egyetértésnek a kapott utasításokkal, megértsék, magukévá tegyék, helyeseljék azokat, mert csak így képesek arra, hogy őszintén igyekezzenek is végrehajtani őket.”¹⁰ De a vezetőknek különösen meg kell becsülnie az alsó- és középkadereket, elsősorban azért, mert nagyrészt az ő munkájukon múlik a feladatok sikeres elvégzése. Illetve „támaszkodnia kell az alulról jövő ellenőrzésre, a széles tömegek észrevételeire, panaszaira, bejelentéseire, véleményeire is.”¹¹ A szerző szerint egyébként a „bürokratikus vezetésben rejlő hibák gyökere gyakran nem egyéb, mint a vezetők tájékozatlansága, tapasztalatlansága – az, hogy még nem sajátították el a vezetés helyes módszereit.”¹² A bürokrácia elburjánzásának a „helytelen bürokratikus vezetésnek” tehát két alapvető összetevőjét nevezi meg:

- a vezetők helytelen politikai szemléletét és magatartását és a
- tájékozatlanságát, tapasztalatlanságát.

„A vezetők helytelen politikai szemléletének és magatartásának” – tehát a szubjektív tényezőknél, – elsődleges jelentőséget tulajdonított. Ezt a cikk végén így fejtí ki: „Azok a vezetők, akik határozatok és utasítások tömegével árasztják el munkatársaikat, akik úgy vélik, hogy kis és helyi jelentőségű részletkérdések tömegére vonatkozóan is nekik kell döntéseket hozni – azok a diktátori magatartás, az önteltség, a dolgozók (és nem utolsósorban közvetlen munkatársaik, az alsóbb fokon álló vezetők) lebecsülésének hibájába esnek. Az önteltség hibájába, amennyiben azt hiszik, hogy csak ők képesek az alájuk tartozó terület minden részletkérdését hatalmi eszközökkel, központi intézkedésekkel megoldani.”¹³

1954 nyarán tehát még Péter György sem azt vette vizsgálat alá, hogy miért éppen olyanok a gazdasági vezetők, amilyenek. Ebből eredően pedig még nem feltételezte, hogy az irányítási rendszer szüli a neki megfelelő vezetőket.

A Nagy Imre nevével fémjelzett program ismételt megerősítésére az MDP KV 1954 októberi ülésén került sor. A határozat azonban már olyan elemeket is tartalmazott, amelyek túlmutattak az eddigi kereteken. Kimondta például, hogy „harcot kell folytatni a gazdasági vezetés módszereinek gyökeres megjavításáért,” amelyen belül „lényegesen

¹⁰ Uo., 112. o.

¹¹ Uo., 114. o.

¹² Uo., 122. o.

¹³ Péter György, Az irányítás módszereiről általában. In: Péter György, A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban. Közgazdasági és Jogi Közlemények, Budapest 1956, 30. o.

egyszerűsíteni kell a tervezés, anyagellátás, ellenőrzés rendszerét és szervezetét." És végül egy olyan eljárás, amelyre addig még nem volt példa: hivatalosan, párthatározatban (!) buzdították a közgazdászokat „a magyar népgazdaság fejlődésének elméleti feldolgozására és a gazdasági törvények konkrét követelményeinek tudományos elemzésére.” Ismerve az előző évek gyakorlatát, azt hogy milyen mértékben volt szüksége a hivatalos gazdaságpolitikának a közgazdászok „tudományos-elemző” munkájára, rendkívül fontos volt, hogy a határozat a megoldandó 14 fő feladat közé sorolta ez utóbbit. „Mindezekon kívül gondoskodni kell a közgazdaságtudományi ismereteknek az eddiginél sokkal nagyobb mértékű elterjesztéséről, illetve Közgazdasági Szemle című folyóirat rendszeres kiadásáról.”¹⁴ Ez utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni, hogy amikor a KV-i határozat október 22-én megjelent a lapokban, akkor már 12 napja megszületett a Közgazdaságtudományi Intézet felállításáról intézkedő minisztertanácsi határozat.¹⁵ Az 1953 júniusát követő politikai és gazdasági folyamatok furcsa kettősségét jelezte az a tény is, hogy a felállítandó intézet igazgatójának azt a Friss Istvánt nevezték ki, aki az októberi KV-ülésen egyedül képviselte nyíltan és következetesen az új szakasz felülvizsgálatának szükségességét. Ettől azonban független az a tény, hogy az intézet épp az ő vezetése idején vált a fellendülő közgazdaságtudományi kutatások egyik centrumává.

A gazdaságirányítási gyakorlat elemzésének, kritikájának alapvető elemei a fejekben már a párthatározat előtt megszülettek, de a legfelsőbb pártfórum állásfoglalására volt szükség ahhoz, hogy elháruljon a közgazdaságtudomány újtájból számos addigi korlát. Így vált lehetővé, hogy 1954 utolsó harmadában megjelenhettek az első olyan munkák, amelyek a problémák okát nem kizárólag a végrehajtásban keresték, hanem már magában a gazdaságirányítás rendszerében is.

A reform melletti érvek és viták kifejtésének szöcsövénévé az 1954 októberében átkeresztelt, addig Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemlének nevezett folyóirat, a Közgazdasági Szemle vált. És valóban: már a folyóirat első számának egyik írása jelezte a megváltozott közgazdasági gondolkodást. Feltétlenül meg kell említeni *Liska Tibor és Máriás Antal: A gazdaságosság és a nemzetközi munkamegosztás* című cikkét¹⁶, amely-

¹⁴ Szabad Nép, 1954. október 22.

¹⁵ 1086 (1954. X. 10.) számú minisztertanácsi határozat a Közgazdaságtudományi Intézet létesítéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1954, 362. o.

¹⁶ Közgazdasági Szemle, 1954/1., 75-94. o.

ben már egyértelmű kritika fogalmazódik meg az elmúlt évek gazdaságpolitikája ellen. Az írás elsődlegesen a külgazdasági kapcsolatokkal foglalkozik. A szerzők egyértelműen állást foglalnak az „autarchiás törekvések,” az „önellátásra történő berendezkedés” ellen, valamint az „értéktörvény tudatos alkalmazása és ezen keresztül egész tervezési és számviteli rendszerünk tudományosabb megalapozása” mellett. Szintén az értéktörvény kérdésével foglalkozott *Szabó Kálmán és Kopátsy Sándor: A mezőgazdasági árak képzésének néhány kérdése* című írása a Közgazdasági Szemle második számában.¹⁷

1954 végére a viták a gazdaság működésének egyre nagyobb területére terjedtek ki. Ekkor jelentek meg az első olyan elemzések, amelyek már joggal tekinthetők a gazdasági mechanizmus objektív, tudományos vizsgálatának. Különösen két publikáció volt rendkívül jelentős: *Balázsy Sándor: Javítsuk meg tervezési módszereinket*¹⁸ és *Péter György: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában*¹⁹ című cikke. Az akkori legfiatalabb közgazdász-nemzedékhez tartozó Balázsy elgondolásai már túlmentek a tervmutatószámok pusztá manipulálásán és valóban úttörő jelentőséggel bírtak. Vizsgálódásai azonban mégis „korlátozottak” maradtak, amennyiben azok a vállalatok és az őket irányító szervek kapcsolatára koncentráltak.

Az első átfogó reformkonceptió és szerzője

Míg az eddigiekben említett publikációk általában a gazdaság valamely részkérdését vizsgálva, illetve azt végiggondolva jutottak el a problémák mélyebb rétegeibe, addig a Közgazdasági Szemle 1954. évi decemberi számában megjelent az első „átfogó reformkonceptió” is.²⁰

A reform vázlata Péter György, a Központi Statisztikai Hivatal elnökének tollából született. Péter 1903. március 30-án született Budapesten. Apja *Pikler J. Gyula* statisztikus, orvos, demográfus és közgazdasági író, a Budapesti Statisztikai Hivatal aligazgatója, a Fővárosi Telekérték-nyilvántartó Hivatal vezetője, közgazdászként a magyarországi

¹⁷ Közgazdasági Szemle, 1954/2., 143-160. o.

¹⁸ Többtermelés, 1954/1-2.

¹⁹ Közgazdasági Szemle, 1954/3.

²⁰ Péter György, A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. In: Közgazdasági Szemle, 1954/3., 301. o.

georgizmus kiemelkedő képviselője volt. Péter György az egyetem elvégzése, majd német- és olaszországi tanulmányútjainak befejezése után 1932-ben csatlakozott az illegális kommunista párthoz. Illegális nyomda üzemeltetésével és különböző futárfeladatok ellátásával bízta meg a párt vezetése. Lebukására 1936-ban került sor. Ügyét elsőfokon 1937 márciusában, másodfokon pedig 1938 júliusában tárgyalta a Magyar Királyi Budapesti Honvédtörvényszék, kommunista pártbeli tevékenységét tízévi fegyházbüntetéssel honorálva. 1943-ig a Margit körüti fegyház lakója volt. Ekkor szállították át a foglyok egy részét Vácra, másik csoportját pedig Szegedre. Péter György ez utóbbiba tartozott. Szegeden érte meg az ország német megszállását. A német bevonulás után a politikai foglyokból büntető munkás századot szerveztek, majd elindították őket Dachau felé. Péter György két társával – Hollós Ervinnel és Sárközi Sándorral – megszökött. Szabadkára mentek és itt rejtőztek a szovjet csapatok 1944 október végi bevonulásáig.²¹

A háború után Szegeden dolgozott főispáni titkárként. Hamarosan azonban Budapestre érkezett, ahol az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) vezérigazgatója volt egészen 1948-ig. Ekkor nevezték ki a Központi Statisztikai Hivatal elnökévé. Politikai megbízatásának eleget téve megkezdte a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) megtisztítását a „polgári elemektől.” Nevéhez fűződik a magyar statisztika szovjet mintára történő átszervezése, melynek keretében megszüntették a magyar statisztika nem állami intézményeit és átszervezték a statisztika oktatását is. Az 1953-as változásokhoz való viszonya csak lassan alakult ki. Semmi jele nem volt annak, hogy szívesen csatlakozott volna a Nagy Imre-vonalhoz, vagy ahhoz az értelmiségi „holdudvarhoz,” amely reprezentálta az „új szakaszt.” Nem foglalt egyértelműen és nyíltan állást sem a reformok iránt elkötelezett csoportok, sem pedig Rákosiék mellett. Közgazdasági publikációiban azonban egyre határozottabban bírálta a tervutasításos gazdaságirányítási rendszer magyarországi gyakorlatát.

„*A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában*” című tanulmányának szemléletét, tárgyalásmódját már széles ívű makroökonómiai megközelítés, az aktuális gazdasági problémák megoldásán túlmenő elméleti-ideológiai általánosításokra való törekvés jellemezte. Péter György is a termékek minőségéből, a

²¹ Hollós Ervin 1956 után a belügyminisztérium állambiztonsági részlegének egyik vezetője a szökésükről: *Hollós Ervin*, Tettük, amit tennünk kellett. Interjú, Készítette: Kara Nagy Irén. In: *Magyar Ifjúság*, 1984. október 12., 14-15. o.

termelés és a termelékenység növeléséből, a takarékoság és az önköltség csökkentésének problémáiból indul ki. Véleménye szerint ezeket az önmagukban is alapvető problémákat csak tetézte, hogy megoldásukat központi utasítások tömeges kibocsátása révén igyekezett megoldani a vezetés.²² „A népgazdasági és minisztériumi tervek - folytatja - a sok ezernyi mutatóban kifejezett utasításokkal igen részletekbe menően szólnak bele egy-egy ... vállalat életébe.” Így rendkívüli mértékben „megnehezítettük a vállalatok számára azt, hogy feladatuk teljesítésének módszereit a helyi adottságok és lehetőségek alapján maguk határozzák meg, és általában nagyon kevés teret engedünk az önálló kezdeményezéseknek.”²³ Emellett a vezetés másik alapvető hibája, hogy az „utasítások kiadását nem mindig követi - és az utasítások nagy száma mellett nem is követheti - a végrehajtás következetes, szigorú ellenőrzése.”²⁴ Kifejti, hogy a fontos és valóban szükséges utasítások mellett megnőtt a felesleges, lényegtelen kérdésekre vonatkozó határozatok száma is. Ebből kiindulva rámutat arra, hogy az előírt feladatok, mutatószámok, nem a fő célt tartalmazzák, hanem a cél eléréséhez szükséges „egyes eszközök használatának” szabályozására irányulnak. „Követeléseink a cél érdekében elvégzendő munkára, nem pedig a cél tényleges elérésére”²⁵ vonatkoznak.

„A szocialista termelés célja a szükségletek maximális kielégítése” - mondja Péter. Látható, hogy a jelenlegi viszonyok közepette a fent vázolt hibák következtében ez nem valósul meg. Ezért alapvető változtatásokra van szükség, melyek középpontjába a gazdaságosság fogalma kerül. Ennek fényében a „termelő üzemek működésének fő feladata így határozható meg: állítsanak elő minél kevesebb költséggel (minél kevesebb munka- és anyagráfordítással) minél több és minél jobb minőségű olyan terméket, amelyre a társadalomnak leginkább szüksége van.” Ezért a „központi utasításoknak nem az eszközök használatára, hanem az eszközök alkalmazása révén elérendő célok, feladatok megvalósítására kell vonatkozniuk, nem az erőfeszítések kifejtésére, hanem a munka eredményére.”²⁶ Az a módszer, amely nem a cél elérését tekinti elsődlegesnek, hanem csupán az egyes eszközök használatát írja elő, valamint

²² Péter György, A gazdaságosság jelentősége és szerepe a népgazdaság tervszerű irányításában. In: Közgazdasági Szemle, 1954/3., 301. o.

²³ Uo.

²⁴ Uo., 302. o.

²⁵ Uo., 303. o.

²⁶ Uo.

jutalmazza, oda vezet, hogy az „eszközök használata öncélúvá, a cél elérése szempontjából ... károsná válik.”²⁷ Péter erre hozza fel példaként, hogy a vállalatoknál a „prémiumokat és a beralapokat – központilag, egyoldalúan – a termelési tervek kizárólag mennyiségi teljesítésétől” tették függővé. Majd részletesen elmagyarázza, hogy ezzel kapcsolatban mi az igazi probléma. Azt mondja, hogy a termelési terv teljesítése alatt az úgynevezett „vállalati (teljes vagy befejezett) termelési terv teljesítését értjük, méghozzá változatlan áron »terváron«.” Így a fent említett prémiumok és beralapok mindenkor mértéke nem ahhoz van kötve, hogy a vállalatok megfelelő mennyiségű terméket bocsátanak-e a fogyasztók vagy más vállalatok rendelkezésére, hanem ahhoz, hogy „vállalati termelési terveket, változatlan áron – vagyis fiktív áron – a vállalatok hogyan teljesítenek.”²⁸ Ezért szinte mindennapossá vált az a jelenség, hogy a vállalat a változatlan áron mért teljes termelési tervét túlteljesítette, anélkül, hogy a tervben előírt egyes termékek termelési tervét, akár csak megközelítőleg is teljesítette volna. Ezeknek a vállalatoknak a termelése öncélúvá vált, hisz gyakran előfordult, hogy olyan terméket állítottak elő, melyre akkor épp semmi szükség nem volt. Az a körülmény, hogy ezen produktumok vagy raktáron maradtak, vagy semmire sem tudták őket felhasználni, nem nagyon befolyásolta az ilyen vállalatok tevékenységét, hanem munkát, anyagot, időt nem kímélve tovább folytatták a „termelő” munkát, mert az így előállított termékek változatlan áron számított termelési értéke bekerülhetett jelentéseikbe, szerepelhetett a statisztikában, a tervet ezáltal mennyiségileg teljesítették s így anyagi előnyökhöz juthattak. Péter György két tényezőt érint, melynek szerinte feltétlenül érvényesülnie kell a vezetésben:

- egyrészt „minél nagyobb szakzságot” kell biztosítani a vállalatvezetők számára abban a tekintetben, hogy a feladatokat a helyi körülmények és lehetőségek figyelembevételével hogyan, milyen módon oldják meg,²⁹
- másrészt: „a fő feladatok elvégzése tekintetében támasztott követelményeket minden körülmények között érvényesítenünk,” az utasítások végrehajtását „következetesen ellenőriznünk kell.”³⁰

²⁷ Uo., 305. o.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo., 307. o.

³⁰ Uo., 308. o.

Ez utóbbi hibák kiküszöbölése csak oly módon képzelhető el, ha - tekintetbe véve azt a körülményt is, hogy a vállalatok „mindig más gazdasági egységek, vállalatok vagy személyek (fogyasztók) számára” dolgoznak -, „nagyobb mértékben vonjuk be az érdekelteket, azokat, akiknek (vagy amelyeknek) érdekében, szolgálatában a termelés folyik.”³¹ Péter koncepciója szerint a megoldást az biztosítaná, ha az ellenőrzés „... az egyes vállalatok között fennálló (ugyanúgy: a vállalatok és a fogyasztók között fennálló) az áruviszonyokból, az értéktörvény működéséből” eredő kapcsolatok révén és nem csupán hatalmi, adminisztratív eszközök útján valósulna meg. A termelők, a gyártók tevékenységének kontrollját igazán csak a vásárlók, a fogyasztók képesek elvégezni. Magát a fogalmat ugyan ki nem mondva, de ezen a helyen a „piac”-nak, mint meghatározó tényezőnek a jelentőségéről beszél.

„Az exportra szánt termékek számát, mennyiségét és minőségét a külföldi megrendelő - mint tudjuk - szigorúan ellenőrzi. Nincs tekintettel a vállalatokon belül fennálló szubjektív vagy objektív nehézségekre. Az árut megvizsgálhatja, kifogásokat emelhet, az átvételt megtagadhatja stb. Követelményei tehát igen nagy erővel jelentkeznek. Szükséges, hogy ugyanezt a viszonyt - helyes viszonyt - valósítsuk meg egyrészt a fogyasztók - a vásárlók - és másrészt a kereskedelem, illetve a fogyasztási cikkek előállító iparvállalatok között is. Biztosítanunk kell, hogy a felhasználók, az átvevők (azok, akiknek érdekében a termelés vagy általában a munka folyik) a termékek választékára, minőségére és árára vonatkozóan követelményeket támaszthassanak, válogathassanak és bizonyos esetekben szabadon dönthessenek arról, hogy egyes nem minden tekintetben megfelelő árukat (az érvényesíteni kívánt áron) megvesznek-e, megvásárolnak-e vagy nem. El kell érniük, hogy a belöldi vásárlóknak a választékra és a minőségre vonatkozó követelményei ugyanolyan erővel hassanak, ugyanúgy a reális követelmények kíméletlen következetességével lépjenek fel, mint a külföldi vásárlóké.”³²

A piaci kontrollhoz pedig meg kell teremteni a feltételeket: „Annak ... megvalósításához, hogy a termelő vállalatok működését maguk az érdekeltek ... ellenőrizhessék, az szükséges, hogy azok, akiknek termelői vagy fogyasztói szükségletük kielégítésére, akiknek »szolgálatában« a termelés folyik, ne legyenek kiszolgáltatva az őket kiszolgálóknak.”³³

³¹ Uo., 309. o.

³² Uo.

³³ Uo., 310. o.

Két előfeltételét látja annak, hogy az általa felvázolt koncepció megvalósuljon és működhessen:

- megfelelő minőségű és „valóban elegendő” készletek és tartalékok biztosítása, illetve:
- „helyes árszínvonal és helyes irányok kialakítása,” az értéktörvény és a kereslet-kínálat viszonyainak figyelembevételével.

Az árképzés alapelveit illetően a szerző kiemelte: a termékek árát úgy kell megszabni, hogy elég alacsony legyen ahhoz, hogy a „terveink szerint előírt mennyiséget, a vásárlóalap adott mértéke mellett a dolgozók valóban megvásárolhassák és meg is vásárolják.”³⁴ Ugyanakkor azonban elég magas legyen ahhoz, hogy „minden jelentkező vásárló igényét ki-elégíthessük.”³⁵ Tehát az ár egyensúlyi ár legyen, mert csak így szüntethető meg a sorban állás, a jegyrendszer, a hiánycikkek keletkezése. Emellett még egy fontos tényezőre felhívja a figyelmet: arra, hogy az „áraknak tükrözniük kell a termékek minőségét is.” Értelemszerűen: a jobb minőségű termékek „eladási ára” magasabb, a „silányabbaké” alacsonyabb legyen. Ez ösztönzőleg fog hatni a vállalatok vezetőire és dolgozóira is, hogy minél jobb minőségű termékek előállítására törekedjenek. Péter György ugyanezen szempontok érvényesítését tartotta helyesnek a „termelő vállalatok egymás közötti kapcsolatában, továbbá a termelő és az egyéb vállalatok közötti kapcsolatban is.”

Péter koncepciója szerint: ha az említett előfeltételek megvalósulnak, akkor a vállalatok működésének eredményessége, gazdaságossága valamint a „pénzügyi, üzleti eredmények között kellően szoros kapcsolatot” alakulhat ki. Ebben az esetben pedig a vállalatok eredményes működésének ismerve a vállalatok jövedelmezősége lesz. A vállalati jövedelmek abban az esetben nőnek, „ha a vállalat többet, jobbat és olcsóbban termel.” A gyorsan és „jól eladható” termékekből növelnünk kell a termelést, ami kapcsolódjon össze a minőség javulásával is. De a termelésnövelés és a minőség javítása nem járhat együtt az önköltség növelésével, „hanem megfordítva, éppen a jövedelmezőség fokozása érdekében állandóan és rendszeresen csökkenteni kell” azt.³⁶ A gazdaságosság és jövedelmezőség követelményeinek előtérbe kerülésével a vállalatok között „egészséges verseny” fog kialakulni, „amely versenyben a jobb minőséggel és az önköltség csökkentésével kell harcolni azért, hogy a

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo., 313. o.

fogyasztó a termékeket szívesen vásárolja.”³⁷ A vállalat vezetőinek és közvetve dolgozóinak is anyagi érdekelttségét az adott vállalat eredményivel, minél nagyobb nyereségével kell minél szorosabb összefüggésbe hozni. „A vállalatok vezetőinek és a vállalatok egész kollektívájának kellő mértékben részesednie kell az elért nyereségből.”³⁸ A Péter György által felvázolt koncepció ezzel újabb elemmel bővült: a „nyereségrészesedési rendszer” vázlatos tervezetével.

A tanulmány befejező gondolatmenetében ismét visszakanyarodik a tervezés problémáihoz. „A népgazdasági tervek készítésekor az elért eredmények, a források, a szükségletek alapos, mélyreható tanulmányozása alapján átfogó számításokat kell végezni, s e számítások révén kell megszabni, elhatározni a fejlesztés irányát, a népgazdaság fő arányait.”³⁹ Ezután Péter sorra veszi, hogy milyen arányokra gondol. „Első sorban – mondja – a nemzeti jövedelem megoszlása a fogyasztás és felhalmozás között,” a „lakosság rendelkezésére álló vásárlóerő és az árualap közötti összhang,” illetve a beruházások megoszlása. Ezen szempontok megszemlélésével kell a tervezést folytatni. A tervezésnek ez a munkája egész gazdaságpolitikánk szempontjából fő és alapvető jelentőségű.

Péter György teljes mértékben tisztában volt javaslatai súlyával és mintha csak megérezte volna, hogy milyen támadások érik majd emiatt, a tanulmány végén fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a haszon, a nyereség, a kereslet és kínálat elve, „mind e tényezők hasonlóak azokhoz, amelyek a kapitalista társadalomban fellelhetők és érvényesülnek.”⁴⁰ Amikor felteszi a kérdést, hogy „az ismertetett szempontokkal kapcsolatban ... nem jelentkezik-e ebben valamiféle jobboldali elhajlás, akkor nemleges válaszában indoklásaként magához Sztálinhoz fordul segítségért. „Sztálin elvtárs fejtette ki az Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) XIV. kongresszusán: - mondja Péter és idézi - »Egyáltalán nem az a lényeg, hogy a kereskedelem és a pénzrendszer a kapitalista gazdaság módszere, a lényeg az, hogy gazdaságunk szocialista elemei a kapitalista elemek ellen vívott harcban a burzsoáziának ezeket a módszereit és fegyvereit a kapitalista elemek leküzdése céljából veszik át, a lényeg az, hogy ezeket a módszereket és fegyvereket sikerrel használják fel a

³⁷ Uo., 315. o.

³⁸ Uo., 314. o.

³⁹ Uo., 319. o.

⁴⁰ Uo., 322. o.

kapitalista elemek ellen, hogy sikerrel használják fel őket gazdaságunk szocialista alapjának felépítése érdekében. A lényeg tehát az, hogy fejlődésünk dialektikája következtében a burzsoázia ezen eszközeinek a funkciói és rendeltetése elvileg gyökeresen megváltoznak a szocializmus javára, a kapitalizmus rovására." Hogy Péter ezen gondolatokat használta koncepciója megvédésére, kicsit úgy tűnik, mintha elébe akart volna menni a – későbbiekben valóban felmerülő – „aggályoknak."

Péter György írása elsőként fogalmazott meg egy alternatív szocialista gazdaságmodellt, mely leglényegesebb jegyeiben jól beazonosítható a „piaci szocializmusnak" nevezett modell.⁴¹ Régi, meggyőződéses kommunista⁴² lévén nem vitatható tehát, hogy mélységesen hitt a tervgazdálkodás, a népgazdasági érdekként tételezett tervszerű, arányos fejlődés, a termelés és a szükségletek összhangja megvalósítását célul tűző, ... a kommunista párt által vezérelt gazdaságirányítás fölényében.⁴³ Ezzel együtt viszont átlátta a hibákat is, azok megoldását pedig nem felületes, tüneti kezelésében, hanem – természetesen megmaradva a szocializmus keretei között – a struktúra átfogó átalakításában látta.

Konzervatív fordulat - A reformkoncepciók félretétele

Az 1955 márciusában végbement politikai fordulat egyben az első reformjavaslatok félretételét is jelentette. 1954 második felében az egyre erősödő kritikai hangok már nem csak a gazdaságpolitikai, gazdaságirányítási problémákról szóltak, hanem egyre többször és egyre nyíltabban vetődött fel a törvényteleniségek, a rehabilitáció, illetve a személyi felelősség kérdése is. Az „új szakasz" politikája elleni nyílt fellépésre első ízben Darvas Józsefnek a Szabad Nép 1954. november 21-i számában megjelent „A túllícitálásról" címet viselő írásával került sor. A cikkben Darvas bizonyos kispolgári, jobboldali tendenciák felerősödésétől féltette a „júniusi politikát," valójában azonban épp ezt a Nagy Imre nevével fémjelzett érárt bírálta. Néhány nappal később már a Politikai Bizottság foglalkozott a „túllícitálás" kérdésével. Rákosi Mátyás – aki mintegy

⁴¹ *Gelegonya Judit*, Péter György szerepe a magyar közgazdasági reformgondolkodás fejlődésében. In: Ünnepi dolgozatok Mátyás Antal tanszékvezetői kinevezésének 40. évfordulójára. Budapest 1996, 124. o.

⁴² *Hegedűs B. András*, Péter György pályafutása. In: Egy reformközgazdász emlékére. Tudományos ülésszak 1992. április 24-én, Budapest 1994, 19. o.

⁴³ *Gelegonya*, i.m., 122. o.

két hónapot töltött a Szovjetunióban - hazaérkezése után, december 1-jén fejtette ki álláspontját a Politikai Bizottság előtt, melyben mondanóját természetesen a „szovjet elvtársak aggodalmaira” építette.⁴⁴ A párthatározat december 15-én született meg, tartalma, hangulata, stílusa már egyértelműen tükrözte a megváltozott viszonyokat. Több helyen hangsúlyozta az utóbbi időben felerősödött „túlzott kritikát,” amely nem csak a „párt tekintélyének csökkenéséhez, hanem a „kispolgári, sőt jobboldali tendenciák felerősödéséhez” is vezetett. Három héttel később, 1955. január 8-án került sor arra az újabb „konzultációra” a szovjet vezetőkkel, amely már Nagy Imre politikájának egyértelmű vereségét jelentette.⁴⁵

A „visszarendeződés” ténye 1955 január végére egyértelművé vált. A Szabad Nép 1955. január 27-i számában részletesen ismertette *D. Sepilovnak* a Pravdában megjelent cikkét, amelyben a szerző „elítélte azoknak a közgazdászoknak a nézeteit, akik szerint a szocializmus fejlettebb szakaszában a fogyasztási cikkek gyártásának ugyanolyan vagy gyorsabb ütemben kell fejlődnie, mint a termelési eszközök gyártásának.”⁴⁶ Hruscsov néhány nap múlva „álteoretikusnak,” „vulgárisnak” nevezte a *Sepilov* által is bírált szerzőket, illetve véleményüket. A gazdaságpolitikai váltást személyi változások is követték: Malenkovot menesztették miniszterelnöki tisztéből és menniük kellett Malenkov „embe-reinek” is. Magyarországon az „irányváltást” a Központi Vezetőség 1955 márciusi határozata alapján hajtották végre.

Balázs Sándor és Péter György tanulmányaihoz hozzászólva 1954 végén és 1955 első felében több éles bírálat jelent meg a Többtermelés, illetve a Közgazdasági Szemle hasábjain. Balázs vitaindító cikkéhez összesen kilencen szóltak hozzá a Többtermelés 1954. évi 12., illetve 1955. évi 1. és 2. számában. Ezenkívül két vitát is rendeztek a Számviteli Főiskolán és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem ipar-gazdaságtani tanszékén. Mindkét vitáról a lap 1955. évi 2. számában jelentek meg ismertetések.⁴⁷ A bírálatokra Balázs még reagált a „Válasz a

⁴⁴ *Balogh Sándor*, Politikai reformpróbálkozások és kudarcai 1953 és 1956 között. In: Társadalmi Szemle, 1989/8-9., 27. o.

⁴⁵ „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954-55-ben. (közli: Rainer M. János - Urbán Károly), In: Múltunk, 1992/4., 124. o.

⁴⁶ Az első reformpublikációk, valamint az „új szakasz” gazdaságpolitikájának, illetve beruházás-politikájának épp ezek voltak a fő elemei.

⁴⁷ *Szamuely László* (szerk.), A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978. Budapest 1986, 92. o.

hozzászólásokra" című cikkében,⁴⁸ ekkor azonban a lap szerkesztői egyszerűen lezárták a vitát. Az a lap, amely 1954 októberében teret adott a bírálóknak, 1955 márciusa - tehát a fordulat - után a következőket írta Balácsi cikkéről: „... a hiányosságokat, illetőleg veszélyüket ... a cikk túlozva és egyoldalúan mutatja be. Egyes nagyobb, részben a gépipar területén észlelt jelenségeket általánosít az egész iparra, mintha azok egész szocialista iparunkra, tervgazdálkodásunkra jellemzők lennének, sőt mintha tervgazdálkodásunkat éppen ezek a hibák jellemeznék. Ilyen, nem kellően megalapozott általánosítások vannak a cikkben a tervezés és az irányítás hibáinak mértékét, a terv vállalatainknál betöltött szinte negatív szerepét, a tervjelentések tudatos vagy félig szándéktalan hamisítását, a minisztériumok és a vállalatok kapcsolatát tekintve. Mindezen hibák okait pedig egyoldalúan az éves vállalati tervrendszerünkben jelöli meg.”⁴⁹

Péter György esetében annyiban volt más a helyzet, hogy az ő „Válasz(a) a hozzászólásokra” 1956-ban jelent meg két részletben, a Közgazdasági Szemle 6. ill. 7-8. számában az 1955 márciusa utáni „visszarendeződéshez” képest már ismét szabadabb légkörben. Péter tanulmányára hárman írtak „bírálatot,” melyek 1955 folyamán jelentek meg a Közgazdasági Szemlében. *Hevesi Gyula: A termelés gazdaságosságának feltételeiről* című írása „magától értetődő igazságnak” nevezte, hogy „a szocialista üzemnek gazdaságosan kell termelnie,” hisz „ez a követelmény benne van magában a szocializmus fogalmában” is.⁵⁰ *Kemenes Egon: A gazdaságosság szempontjainak érvényesülése a vállalati tevékenységben*⁵¹, valamint *Vincze Imre: Tervezési módszereink tökéletességének néhány problémája*⁵² címet viselő írásaiban a Hevesi-cikkhez hasonló szellemben megfogalmazott „érveket” találhatunk a Péter-féle koncepció ellen. „Mindhárom cikk lényegében azt olvasta Péter fejére, hol és miben térnek el elgondolásai a szocialista gazdaság hagyományos felfogásától, mintha az eltérés ténye már önmagában elképzeléseinek téves voltát bizonyítaná.”⁵³

⁴⁸ Többtermelés, 1955/5., 29-33. o.

⁴⁹ Tervezési módszereinkről szóló vita összefoglalását lásd In: Többtermelés, 1955/5., 35. o.

⁵⁰ *Hevesi Gyula, A termelés gazdaságosságának feltételeiről.* In: Közgazdasági Szemle, 1955/2., 188. o.

⁵¹ Közgazdasági Szemle, 1955/3-4., 402-411. o.

⁵² Közgazdasági Szemle, 1955/10., 1215-1225. o.

⁵³ *Szamuely László, A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon.* In: Valóság, 1982/7., 26. o.

Szintén a márciusi fordulattal magyarázható az a tény is, hogy a Közgazdasági Szemle sorozatosan elítélő-jellegű cikkeket közölt a Péter-féle tanulmányra. Ennek bizonyítéka a lap önkritikája, melyet az 1955. évi 3-4. számban tettek közzé: „Közgazdaságtudományunk, s egyetlen közgazdasági folyóiratunk, a Közgazdasági Szemle is felelős azért, hogy fejlődésünk mai szakaszának egyes fontos kérdései egyáltalán nem tisztázódtak, sőt helytelen, nem marxista nézetek is szóhoz jutottak folyóiratunkban.”⁵⁴ A vezércikk ugyan elsősorban az agrárpolitikai kérdéseket „boncolgató” szerzőket – így az általam is említett *Szabó Kálmánt* és *Kopátsy Sándort* – marasztalta el, de több helyen található utalás „egyes” cikkekre is, amelyek „odáig mentek az értéktörvény szerepének túlbecsülésében, hogy lényegében ki akarták terjeszteni e törvény hatását a szocialista ipar termelésének szabályozására is ... Aki pedig az iparban is, ahol már meghonosodtak a szocialista termelési viszonyok, termelészabályozó szerepet akar juttatni az értéktörvénynek, az óhatatlanul oda jut el, hogy szűkíteni akarja a tervszerű, arányos fejlődés követelményének, a népgazdasági tervezésnek a hatáskörét.”⁵⁵ Nem nehéz észrevenni, hogy a fenti mondatok Péter György tanulmányára vonatkoznak. Végül 1956 nyaráig kellett várni, hogy a gazdaság megújítására vonatkozó reformelképzelések, egy kedvezőbb közegben ismét publicitást kaphassanak.

Péter György szakmai hitele megkérdőjelezhetetlen volt a Petőfi Kör szervezői számára is. Nem véletlen, hogy az 1956. szeptember 26-án megtartott, „A gazdasági vezetés kérdéseiről” szóló vita vezetésére őt kérték fel. Várták, hogy talán ekkor megtesz majd bizonyos – akár gesztus értékű – lépéseket és saját szakmai korlátain túllépve, politikai nyilatkozatot tesz. Erre azonban nem volt hajlandó, sőt többször kifejtette, hogy a gazdaságirányítás reformjával kapcsolatos koncepciók megvitatását, kidolgozását kizárólag a „szakma” privilégiumának tekintti és lelkes laikusokkal nem bocsátkozik vitába.⁵⁶ Túl nagy sikert azonban 1956 szeptemberében nem arathatott ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulásaival.

A forradalom alatt hivatalos úton Moszkvában tartózkodott. No-

⁵⁴ Feladataink a Központi Vezetőség márciusi határozatának megvalósításában. In: Közgazdasági Szemle, 1955/3-4., 262. o.

⁵⁵ Uo., 264. o.

⁵⁶ A gazdasági vezetés kérdései. A TTIT Politikai Szakosztálya és a Petőfi Kör közös rendezésében megtartott vita jegyzőkönyve, 1956. szeptember 26. In: A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, V. kötet, 1956-os Intézet, 1984.

vemberi hazatérése után hivatalában nem kezdeményezett tisztogatást, nem lépett fel a forradalomban részt vett KSH-alkalmazottakkal szemben.

Az irányítási rendszer reformjára vonatkozó közgazdasági kutatómunka 1956/57 fordulóján és 1957 első felében folytatódott, méghozzá oly módon, hogy a biztatás magától a „hatalomtól” érkezett. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány ugyanis 11, egyenként 15-30 tagú szakbizottságot hozott létre azzal a feladattal, hogy tegyenek javaslatokat a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás problémáinak megoldására. 1957 februárjában egyrészt ezen szakbizottságok munkájának összehangolására, másrészt egy átfogó program kidolgozására életre hívták a Közgazdasági Bizottságot. Ennek elnöke a nemzetközileg is ismert közgazda, Varga István, titkára pedig Antos István lett. Péter György, az Ipari Szervezési Bizottság elnökeként vett részt az elemző munkában. A politikai helyzet konszolidálásának előrehaladtával párhuzamosan lassan kibontakozott a támadás a reformelképzelésekkel szemben. 1957 tavaszára a reform híveinek pozíciója a folyamatos támadások - melyben főleg Berei Andor, Ripp Géza,⁵⁷ Háy László és Friss István jártak az élen - de legfőképp a kormány helyzetének megszilárdulása következtében már jelentősen megromlott. Ez tükröződött a Közgazdasági Bizottság által 1957 nyarára elkészített „A Közgazdasági Bizottság összefoglaló javaslata a kormány gazdasági programnyilatkozatához” című tervezetben. Ez a dokumentum nem csupán a mintegy fél éve folyó kutatómunkák lezárását jelentette, hanem egyben összegzője lett az 1954-1956 között megfogalmazott valamennyi reformelképzelésnek is. Tehát: amikor a Közgazdasági Bizottság a kezdeti igényekhez képest már igencsak felpuhult reformjavaslatait 1957 közepén „közgazdasági revizionizmusnak” minősítették, akkor az gyakorlatilag a fenti elképzelések félretételét is jelentette. Az úgynevezett revizionizmus-vitát 1957 szeptemberében az Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Akadémiáján Friss István foglalta össze - pontosabban fogalmazva - hirdette ki a politikai döntést.⁵⁸ Ezen előadás alkalmával Péter György - ekkor még - felmentést kapott a revizionizmus vádjá alól. Az ötvenhato-

⁵⁷ Ripp Géza nyílt támadása Péter György ellen: Revizionizmus „az új gazdasági mechanizmus” leple alatt, In: Népszabadság, 1957. július 12.

⁵⁸ Friss István, Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről. Előadás az MSZMP Központi Bizottságának Politikai Akadémiáján, 1957. szeptember 30., Budapest 1957.

sok elleni megtorlások csúcsán, 1958-ban azonban ismét napirendre került a KSH-elnök „ügye.” A Politikai Bizottság 1958. augusztus 18-án foglalkozott a KSH-val és teljes egészében más megállapításokra jutott, mint egy évvel korábban.⁵⁹ „Fel kell számolni azt a következetlenséget, ingadozást és bizalmatlanságot, amely még ma is tapasztalható a KSH vezető kommunistái részéről a párt politikájával és vezetőivel szemben. Az ellenforradalom után a KSH-ban dolgozó kommunisták legnagyobb hibája az volt, hogy jobban félték a múlt hibáinak visszatérésétől, és ilyen irányú aktivitást fejtettek ki, ahelyett, hogy fő erejüket a revizionizmus elleni harcnak szentelték volna.” ... „Péter György elvtársat” felszólítják, hogy „gyakoroljon önkritikát korábbi helytelen nézeteivel szemben,” továbbá felszólítják, hogy „az év végéig távolítsák el a KSH-ból a munkásosztály álláspontjával szemben álló volt horthysta, az ellenforradalom idején aktív, vagy ellenforradalmi tevékenységük miatt máshonnan elbocsátott elemeket.”⁶⁰ Péter György, valamint a pártszervek, főleg a budapesti és a II. kerületi pártbizottság közötti ellentétek és egyre nyilvánvalóbb feszültségek ekkor kezdődtek és egészen a KSH-elnök eltávolításáig, illetve haláláig tartottak. A megtorlások befejeződésével Péter Györgyöt azonban még mindig a KSH élén találjuk. A párt- és államvezetés viszont nem mondott le eltávolításáról.⁶¹ Erre végül egy – talán mondhatjuk – koncepció per keretében került volna sor. Az eljárás során a KSH-elnök éremgyűjtő szenvedélyét használták fel arra, hogy devizabűntett gyanújával őrizetbe vegyék. A vizsgálat lefolytatására már nem kerülhetett sor, mert 1969 január elején a BM-kórházban öngyilkosságot követett el.

⁵⁹ Lásd a 78. jegyzetet.

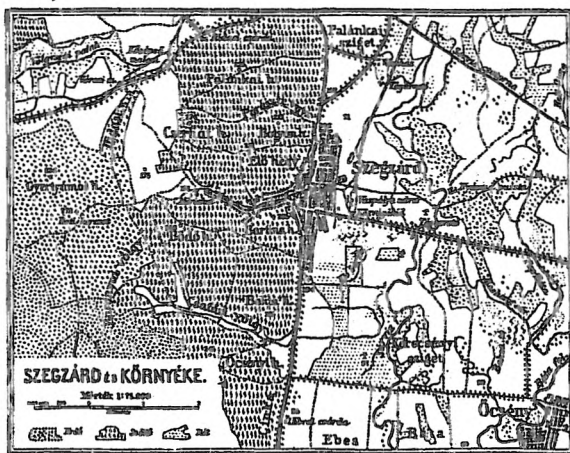
⁶⁰ *Hegedűs B. András*, Péter György pályafutása, előadás a Péter György emlékére 1992. április 24-én rendezett konferencián. In: *Egy reformközgazdász emlékére*. Budapest 1994; *Hegedűs B. András Gelegonya Judit MSZMP Budapesti Bizottságának irattárában végzett kutatásai alkalmával előkerült dokumentumokra hivatkozik a fenti kötet 28. oldalán.*

⁶¹ Ezt az is alátámasztja, hogy a közéletbe 1961-ben ismét visszatérő Hegedűs Andrást nevezik ki a KSH elnökhelyettesévé, hogy előbb-utóbb felváltsa Pétert.

MÁTÉ ANDREA

A FILOXÉRA MEGJELENÉSE ÉS HATÁSA A SZEKSZÁRDI TÖRTÉNELMI BORVIDÉKRE

A szekszárdi borvidék 19. századi kiterjedése nem azonos a mai területtel. Az 1893. évi XXIII. törvény volt az első, amely törvényileg behatárolta és szabályozta a borvidék területét. Eszerint a „Szekszárdi borvidék”¹ kiterjedt egész Tolna megyére, mivel természeti adottságai alapján a megye legnagyobb része alkalmas volt a szőlőtermesztésre. Ennek ellenére a bortermelésben és a filoxéra elleni védekezésben a vezető szerepet Szekszárd (a megye és a mai borvidék központja) játszotta. (1. ábra)

1. ábra. Szekszárd és környéke 1887-ben²

¹ Herpay Balázné (szerk.), A magyar borgezdaság kihívásai. Budapest 1998, 17. o.

² Lásd K. Balogh János (szerk.), Szekszárd város történelmi monográfiája I., Szekszárd, é.n.

A szekszárdi borvidék gazdálkodási sajátosságai a 19. században

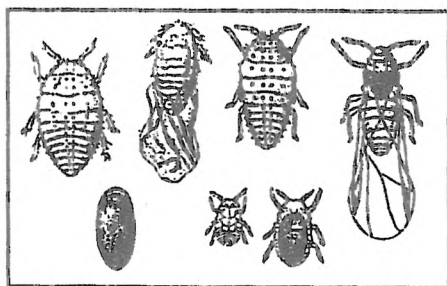
Szekszárdon a 19. század második felében a szőlő és borgazdasággal foglalkozók többsége számára ez az ágazat biztosította a jövedelem 65-90 %-át, de emellett kiegészítésül más kereseti forrásokkal is rendelkeztek (például mesteremberek, tisztviselők, napszámosok voltak). Tehát a családok gazdaságilag két lábon álltak, de eltérő megfontolásból. Egyes tulajdonosok azért nem álltak rá teljesen a szőlőtermesztésre, mert fő foglalkozásként ipart űztek, vagy a megyei-városi közigazgatás tagjai voltak. Számukra a főállásuk biztos megélhetést nyújtott, a szőlő azonban jólétük záloga volt. Voltak viszont olyanok is, akik napszámmal kényszerültek szőlőjük szűkös jövedelmét pótolni.

A sajátos berendezkedés másik nagy problémája a tőkeszegénység és a haszon elavult régimódi befektetése volt. A tőke földbirtokba fektetése évszázados hagyomány volt Magyarországon. Az ipar nem volt képes a helyi igényeken túl termelni, és a hasznot nem az iparba forgatták vissza, hanem inkább szőlőt vagy szántóföldet vásároltak rajta. A mezőgazdaság pedig még ezzel együtt is tőkeszegény volt, a bortermelőknél nem volt módjuk arra, hogy gabonaigényüket kizárólag a piacon elégítsék ki, így ennek egy részét kénytelenek voltak maguk megtermelni. A legtöbb szőlőbirtok kicsi volt ahhoz, hogy befolyásolja a borárakat. A bort csak akkor tudták értékesíteni, amikor a kereskedő jónak látta, és nem akkor, amikor a legideálisabb volt.³

A filoxéra megjelenése

A szőlővész okozója a *szőlőgyökértetű* (*Phylloxera vastatrix*) volt. (2. ábra) A kártevő amerikai eredetű volt, valószínűleg az Izabella nevű kékszőlő vesszőivel került Franciaországba az 1850-es évek végén, innen pedig gyökeres szőlővel és sima szőlővesszőkkel borvidékről borvidékre hurcolták. A sárgászöld színű apró rovar roppant tömegben lepte el a szőlő gyökerét.

³ Tóttös Gábor, A szekszárdi szőlő és bor. Szekszárd 1987, 55-57. o.

2. ábra. A szőlőgyökértettű⁴

A hajszálgökökerekre telepedve mérgező nedvet kibocsátva szívta el a növény elől az éltető nedvet, szívókájával a hajszálgökökerekben gubacsokat, a vastagabb gyökereken akár öklömnyi megvastagodásokat, ezáltal elhalást, majd pusztulást idézett elő. A filoxéra szaporodását és elterjedését az éghajlat is befolyásolta, mivel egy év alatt a hűvösebb területeken csak 5-6 nemzedék (például Németországban és Svájcban), míg a melegebb területeken 10-14 nemzedék (például Dél-Franciaországban, Spanyolországban, Portugáliában) is kifejlődhetett. Magyarországon kb. 7-8 nemzedék követte egymást évente (a hűvösebb erdélyi területeken ennél kevesebb). A filoxérával megtámadott szőlőtáblában először sárga foltok tűntek fel, a növények levelei megsárgultak, zsugorodtak, majd lehullottak. Ezután a szőlő már satnyább hajtásokat, kevesebb fürtöt hozott, végül a gyengébb talajon 3-4 év alatt, a jobb minőségű földeken 7-8 év alatt pusztult ki teljesen a növény. A filoxéra főleg a könnyű, repedésekkel teli agyagos földet szerette, míg a meszes, homokos, illetve a nedves talaj nem kedvezett terjedésének. A homok immunitása nem kémiai, hanem fizikai sajátosságában rejlett, mivel a kártevő járatai beomlottak.

A kór lassan elterjedt egész Európában. Az 1870-es évek elején Portugália, Svájc, Németország és Ausztria szőlőit tette tönkre, az 1870-es évek végétől a kelet-, és közép-európai országoknak, az 1880-as években pedig a balkáni államoknak is szembe kellett nézniük a pusztítással.

⁴ *Burucs Kornélia*, Filoxérasevészély Magyarországon. In: *História* 1998/5-6. sz., 57-61. o.

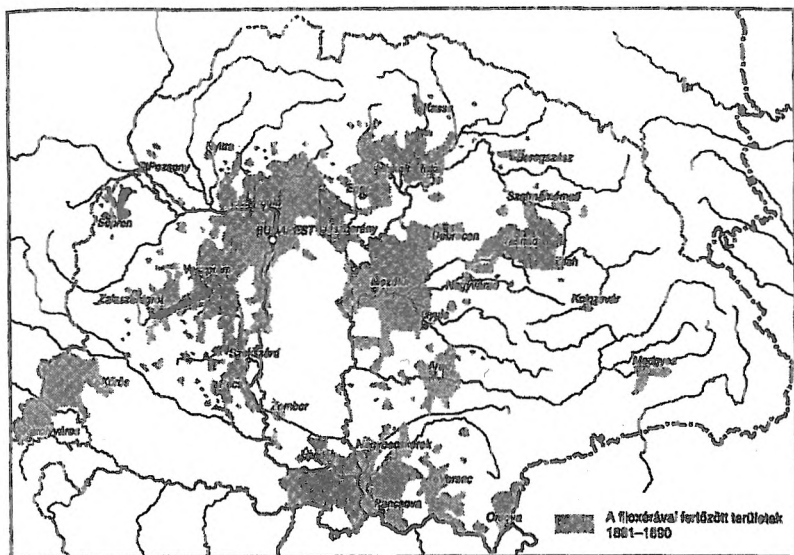
Hazánkban a földművelésügyi miniszter már 1872-től több körlevélben figyelmeztette a gazdasági és borászati egyleteket, a törvényhatóságokat a veszélyre. A következő évben pedig már rendeleti úton tiltották meg a gyökeres vesszők külföldi behozatalát. Ausztriában 1874-ben elpusztult Klosterneuburg híres borászati és kertészeti iskolájának kísérleti szőlőtelepe, ahonnan sok szőlővessző került Magyarországra. Ezután Magyarországon rögtön rendeletben tiltották meg a gyökeres és sima vesszők külföldről, osztrák tartományokból és Horvát-Szlavóniából való behozatalát.⁵ Az érintettek azonban sok helyen nem vették komolyan a figyelmeztetéseket, túlzottan hittek abban, hogy a vész megkíméli Magyarországot, ahogy azt az 1850-es években tette a lisztharmat (*Oidium*). A filoxéravész azonban kiterjedt hazánkra is, az első fertőzést a pancsovai szőlőkben vették észre 1875-ben. (1. táblázat, 3. ábra)

1. táblázat. A filoxéra terjedése a megtámadott községek száma alapján⁶

Év	Magyarország	Horvát - Szlavónország	Együtt
1875	1	-	1
1876	-	4	4
1877	-	-	-
1878	1	-	1
1879	5	-	5
1880	28	6	34
1881	15	-	15
1882	29	4	33
1883	43	22	70
1884	110	27	137
1885	138	35	173
1886	158	71	229
1887	207	43	250
1888	433	45	478
1889	306	27	333
1890	266	21	287
1891	425	72	497
1892	154	31	185
1893	35	32	67
1894	88	-	88
1895	96	-	96

⁵ *Burucs*, i.m.

⁶ Forrás: *Feyér Piroska*, Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest 1970, 408. o.

3. ábra. A filoxéra elterjedése Magyarországon⁷

A várost tehát nem érte váratlanul a filoxéra. Szekszárdon 1883-ban figyelték meg először. Két elképzelés született arról, hogy miként kerülhetett ide a kártevő: vagy a Budapestről gyümölcsöt szállító kofákon keresztül, vagy a fertőzött területekről érkezett szőlőmunkások hozták be szerszámaikon a rovar. Az első szőlőskerteket az Iván- és Gyűszűvölgyben zárták le. A fertőzés 1886 után öltött nagyobb mértéket. A következő évben még csupán 1 kataszteri hold (kh)⁸ terület pusztult ki teljesen, és 100 kataszteri holdat foltokban támadott meg a vész. Ez egyelőre a szekszárdi szőlőterület 3,6%-át érintette. A filoxéra 1893-ra a szőlők 72%-át, 1895-re már a 92%-át megtámadta.⁹

⁷ Burucs, i.m.

⁸ 1 kh = 1600 négyszögöl, 1 négyszögöl = 3,59966 m².

⁹ K. Balogh, i.m., 269-270. o.

A védekezés megszervezése

Tolna vármegye *Phylloxera Bizottságát* (TPB) már 1881-ben létrehozták, 1886-ban pedig pályázat útján Roboz Zoltánt jelölték ki *filoxérabiztosnak*, akire a tanácsadáson kívül a védekezés megszervezésének és vezetésének feladata is hárult. Megszervezte a filoxéra felügyelők rendszerét, akik az egyes községekben nagytőkkel járták be a szőlőket és jelezték a filoxéra jelenlétét. A megye szőlőterületére kivett *filoxéraadó* kellő alapot biztosított a védekezés megindításához. A filoxéra-alap jelentősége abban állt, hogy anyagi fedezetet nyújtott a közös kezdeményezésekre. Az egyes községeknek az új szőlőtelep felállításakor az első évben ingyen juttattak szőlővesszőket. A további szőlővessző vásárlásnál engedményt adtak, támogatták a vincellérképző tanfolyamokat, és időszakos tanfolyamokat is szerveztek. Ingyen talajvizsgálatot és szaktanácsadást nyújtottak, és Szekszárdig fizették a szénkéneg és a vesszők szállítási díját.

Az idő folyamán kialakult néhány olyan módszer, amely esélyt adott a sikeres védekezéshez. A legradikálisabb lehetőség a szőlők azonnali kiirtása volt, amint a fertőzés felütötte a fejét. A szőlők vízzel történő elárasztásával is komoly eredményt lehetett elérni, azonban az árasztás csak síkfekvésű és bővizű vidéken volt alkalmazható, ezért igen szűk korlátok között terjedhetett el. Az 1870-es évek elején már szénkéneget használtak a gyérítéshez, de az eljárás eléggé költséges volt.

Szekszárdon a védekezésnek három fő iránya volt: a szénkéneges gyérítés és irtás, az amerikai ellenálló alanyra oltott európai vesszők és a direkttermő fajok behozása, valamint az immunis homoktalajon való telepítés. A védekezés első szakaszában a *szénkéneges gyérítésre* (4. ábra) fektették a hangsúlyt, nem pedig a telepítésre. Ennek az volt az oka, hogy az oltványkísérletek még kezdeti stádiumban voltak. Az első szénkénegezőt 1880-ban Debrilai Imre szekszárdi lakatosmester hozatja be Franciaországból. Az állam szénkénegraktárt tartott fenn számos nagyobb településen, köztük Szekszárdon is. A szénkénegezés leginkább a dél-dunántúli megyékben terjedt el. A szekszárdi borvidéken az 1901. évi adatok szerint ország szénkénegefogyasztásának 1/9-ét használták el.¹⁰

¹⁰ Feyér, i.m., 124-125. o.

4. ábra. Filoxéras szőlő kezelése szénkéneggel¹¹

A vármegyei szabályrendelet kötelezte a községeket minimum 500 négyszögöl területű *amerikai szőlő telepítésére*. A TPB szaktanáccsal és olcsó vagy ingyenes vesszők juttatásával segítette őket. A védekezést és az újratelepítést a bizottság ösztönzésére megalakult szövetkezetek is támogatták. Ilyen szövetkezet 1887-ben Szekszárdon, Bátaszéken, Bonyhádön és Alsónánán szerveződött. Tolna megye több községben támogatta mintaoftvány-telepek berendezését. Az amerikai direkttermő vesszők telepítése 1893 után vett lendületet, a Ripair-Portalis, a Jacquez, a Herbemont, a York-Madeira, az Othello, és a Vialla fajtákkal próbálkoztak. A felújítási törvény nyomán 1896-1897 között az állam újabb szőlőoltványtelepeket hozott létre az országban, így új telepek létesültek Szekszárdon és Bonyhádön. A *direkttermők* 1890-es évek eleji nagy népszerűsítő kampányának ellenére a szekszárdi borvidéken leginkább az erős festékanyagot tartalmazó Othello honosodott meg. A borvidéken azonban annak ellenére megmaradt a Kadarka szőlő túlsúlya, hogy új szőlőfajtákat telepítettek, és a vörösborkészítés egyre nagyobb szakértelmet és berendezéseket igényelt.

A 19. század második felében a javuló életkörülmények hatására átalakult a polgári ízlés, amely az üde, szénsavdús fehérbort részesítette előnyben, valamint terjedt a fröccsfogyasztás szokása. A filoxérovész és az átalakuló kereslet hatására a borvidékeken szűkült a fajták száma, és megváltozott a fajtaszerkezet. Ez nemcsak a direkttermő

¹¹ *Burucs*, i.m.

fajták, hanem olyan szőlőfajták elterjedésének is kedvezett, amelyeket a német telepesek már a 18. században behoztak: Zweigelt, Oportó vagy Portugizi (ma Kékoportó), Nagyburgundi (ma Kékfrankos), Rizling-félék. A külföldi országokkal és elsősorban Franciaországgal megindult szőlővessző-kereskedelem nyomán több alig ismert szőlőfajtát nagyobb mértékben ültettek: például Cabernet-t, Merlot-t, Sauvignont, Fehér Burgundit (ma Pinot Blanc).¹² Napjaink legkeresettebb világfajtái ekkor jelentek meg Magyarországon, de elterjedésük nem volt tömeges.

2. táblázat. Tolna megye szőlőterülete 1896-ban¹³

<i>Megnevezés</i>	<i>Szőlőterület (kh)</i>	
1896-ban ültetett szőlők területe	immunis talajban	189
	nem immunis talajban	1203
	Összesen	1392
Filoxéra lepett szőlőterület	5292	
Filoxéra lepett területből a szénkénnel gyérített	234	
Peronoszpóra ellen permetezett szőlőterület	10185	
Elemi csapások által megkárosított szőlőterület	12796	
Az összes szőlőterület	immunis talajban	6046
	nem immunis talajban	10615
	Összesen	16661

A felújítás során nem mindig a kipusztult szőlők helyére kerültek az újak. Magyarországon általános jelenség volt, hogy a szőlőültetvények lecsúsztak a dombok lábaira, a síkságok felé, mivel a lankásabb területeken olcsóbb volt a telepítés és könnyebb a művelés. A megye természeti adottságainak köszönhetően lehetőség nyílt a borvidéken a *homoki szőlőtelepítésére* (2. táblázat), ezt azonban csak nagybirtokkal rendelkezők tudták kihasználni (gróf Apponyi Sándor, gróf Széchenyi Sándor, Sztankovánszky János). Tolna megye homoki szőlő telepítése 1888-tól vett lendületet, és ez 1897-ig az ország összes homoki szőlőtelepítésének több mint 1/5-ét tette ki.¹⁴ A szekszárdi borvidék mellett Dunaföldvár, Paks, Bátaszék, Tolna megközelítően 4000 kataszteri

¹² Feyér, i.m., 142-144. o.

¹³ Forrás: Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, III. kötet, Országos Magyar Statisztikai Hivatal, Budapest 1897.

¹⁴ Tóttós, i.m., 65-81. o.

hold homokon telepített szőlőt a felújítás során. Sokat lendített a homoki ültetésen az 1891. évi I. törvény nyújtotta 6 évi adómentesség.

Számos kedvezőtlen tényező tovább nehezítette a védekezést. A filoxéra pusztítását fokozta az 1890-es évek *rossz időjárása* (fagy, jégverés, felhőszakadás). Újabb csapás volt a szőlőművelés számára a *peronoszpóra* megjelenése. Ez ellen tavaszi levélegetéssel, és a tőkék vasgálicos oldattal való lemosásával védekeztek.

Kedvezőtlenül hatott az *olasz borok vámjának* leszállítása is. A 1880-as évek végétől az egyre jobban csökkenő bortermelés mellett is fenntartották az ország borkivitelét, így mind több külföldi borral pótolták a belföldi keresletet. Az olasz borok behozatala 1867-ben kötött vámszerződésre vezethető vissza, amelyet időről-időre meghosszabbítottak (1878, 1892). A szerződés jelentős vámkedvezményt biztosított az olaszoknak, akik ezt különösen az 1890-es években használták ki (előtte nem volt jelentős). Sajnos olasz bor címen igen sok görög és török bor is került Magyarországra, és ez a hamisítások és visszaélések sorozatát idézte elő. Magyarország csak 1905-ben szabadult meg az olcsó olasz boroktól, miután a vámszerződést sikerült felbontani.

Az állami támogatás hiányosságai és lassúsága tovább nehezítette és késleltette a rekonstrukciót. Az 1883. évi XVII. törvény ideiglenes adómentességet nyújtott a filoxéra által kipusztított területekre, de ha új művelési ág alá vonták őket, akkor ismét adót kellett fizetni. Csak a teljesen kipusztult szőlőket vették figyelembe, így tehát a termelő a szénkéneges fenntartásban nem volt érdekelt, és kiirtotta szőlőjét. Az 1891. évi I. törvény szerint a filoxéra okozta pusztítás következtében kiirtott, de szőlővel betelepített területek 10 évig adómentesek voltak. Az 1896. évi V. törvény végre kölcsönrel segítette elő az újratelepítést. A Magyar Agrár és Járadékbank útján 25 millió pengős kölcsönt kívántak nyújtani a legalább 800 négyszögöl felújítandó területtel rendelkezőknek.¹⁵ Az állami kölcsön meghirdetése után, már a helyi bankok is szívesebben hiteleztek a felújításhoz. A telepítéseket ösztönözte az ország gazdasági konjunktúrája a századfordulón.

A védekezést segítették a szőlőművelés új eszközei is. A filoxérasvés után a szaporítóanyag előkészítése kifinomult ollókést igényelt. Az igényesebb szőlőművelés érdekében a kacort végleg felváltotta a metszőolló. A rengeteg szőlőbetegség rákényszerítette a gazdákat a

¹⁵ *Feyér*, i.m., 138-141. o.

rendszeres növényvédelemre, így terjedt a permetezőgép használata. A szőlő feldolgozásánál ebben az időszakban jelent meg a vasprés.

A borvidék szőlőművelése is nagy változásokon ment keresztül. A 19. század második felében még mindig a karó és sor nélkül, összevissza ültetették a szőlőt (ami a Kadarkához meg is felelt). A század végén e korszerűtlen művelés helyett a sortartó, karóval ellátott művelés kezdett elterjedni, különösen az új telepítésű homoki szőlőkben. A karóval ellátott szőlőt a domb lejtésével megegyezően telepítették, ezzel viszont elősegítették az eróziót.¹⁶

A filoxéra társadalmi hatása

A filoxéravész sok család megélhetését tette bizonytalanná ország-szerte. Nem mindenkinek volt elegendő tartaléka a szőlők felújításához, így voltak, akik a szőlő helyett más növényeket (gyümölcsfákat) kezdtek telepíteni a hegyoldalakon, vagy olyanok, akik a mezőgazdaság helyett a gyáriparban kerestek megélhetést. A legvégső esetben a gazdák kivándoroltak a tengerentúlra (például a franciák Algériába, a magyarok Amerikába).

Bár a filoxéra a nagyobb birtokokon jelent meg először, ezek anyagi lehetőségei megengedték az újratelepítést. Bepincézett boraik anyagi fedezetén kívül rendelkezésre állt jövedelmező polgári állásuk, illetve földbirtokuk. Mivel több lehetőségük volt, szélesebb látókörrel rendelkeztek nemcsak a vész nagyságának megítélésében, hanem a védekezési módok megítélésében is. Szaklapokat járattak, külföldi utazásaik során meggyőződhetnek az újratelepítés jelentőségéről. Hátráltató tényező volt a szakemberek hiánya, és hogy a szénkénegezés a birtok nagysága miatt kifizetődőbb volt.

A közepes birtokkal rendelkező réteg volt a legmozgékonyabb a telepítés terén. A filoxéra e rétegnek nem a létét, hanem csak a jó létét fenyegette. Ők jártak az időszakos tanfolyamokra, és szívesen próbálkoztak a telepítéssel, mert hosszú távon a szénkénegezésre nem volt pénzük.

A kis- és törpebirtok helyzete volt a legrosszabb, számukra létkérdés volt, hogy elkerüljék, átvészeljék a filoxérát. Gyakran előfor-

¹⁶ Tóttós, i.m., 82-93. o.

dult, hogy házukat eladva családjukkal a szőlőben lévő tanyára költöztek, és igyekeztek kilábalni a filoxéra által okozott bajból. A TPB ingyen vesszőkkel segítette őket. Legtöbbjük napszámba szegődött, és csak kevesen döntöttek a kivándorlás mellett.

A korszak szőlészeti helyzetét a statisztikai adatok tükrében

A kiegyezésnek köszönhetően lehetőség nyílt arra, hogy önálló magyar statisztikai hivatal létesüljön. Így 1867-ben Keleti Károly vezetésével megszervezték az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatalt. A szőlészeti szempontjából a korszak egyik legfontosabb munkája a Keleti Károly által szerkesztett „*Magyarország Szőlészeti Statisztikája 1860-1873*” című kötet volt. Változatos statisztikai módszereket alkalmaztak. Az egyik a közvetlen tapasztalatszerzés volt, vagyis bejárták a főbb borvidégeket, és így személyesen tárgyaltak a borgazdákkal. Nagy hangsúlyt fektettek a meglévő szakirodalom felhasználására. A kérdőíves módszernél fontos volt, hogy a kitöltésben résztvevő közeg megbízható, a végrehajtás pedig lelkiismeretes legyen. Mivel ezek a bevallások szubjektívek voltak, az így szerzett adatokat óvatosan, kritikával kell kezelni. Több pontban foglalták össze azokat a témákat, amelyek a szőlészeti szempontjából vizsgálандók voltak.¹⁷ A kötet utolsó fejezete községsoros adatokat tartalmaz, szöveges megjegyzés nélkül.¹⁸

A jelentősége abban áll, hogy összefoglalja a filoxéra járvány előtti korszak szőlészeti adatait, nem csupán táblázatokkal, hanem

¹⁷ A szőlők vidékek szerinti fekvése, talaja, a vidékek éghajlata. A szőlők területe (községekbe küldött kérdőívek alapján). A művelés módjai és költségei. Az évenkénti átlagos termés (1860-1872 közötti terméseredmények). A nyersszőlő eladása és jövedelme (ipari- és kereskedelmi kamarák adatai). A szőlő sajtolása. Pincekezelés. Aszú és mesterséges borkészítés. A bor színe és vegytani elemzése. A bor értéke (ipari- és kereskedelmi kamarák adatai). Az eladási viszonyok (ipari- és kereskedelmi kamarák adatai). A szállítási költségek (szállítási vállalatok árszabásai alapján). A kiviteli és behozatali vám. A fogyasztási adó (hatályos törvények alapján). Dézsmaviszonyok (hatályos törvények alapján). A szőlőműveléssel foglalkozók viszonyai. Lásd Keleti Károly (szerk.), *Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873*. Nemzetközi Statistika 1. rész, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest 1975.

¹⁸ *Máté Andrea*, Keleti Károly szőlészeti statisztikájának ismertetése. kézirat, Pécs 1998, 21. o.

szöveges leírásokkal is. Így lehetőség nyílik arra, hogy a filoxéra pusztítását és a helyreállítás arányát felmérjük.

A kötet megjelenése után évente történtek felmérések, bár nem olyan részletességgel (az akkori viszonyok között érthető is), amint azt az 1873-as kötetben tették. Ezek az adatok az 1895-1896 között kiadott mezőgazdasági üzemmstatistikákban jelentek meg. A szőlészet vizsgálatához Keleti Károly felmérési mintáit vették alapul.

3. táblázat. Tolna megye szőlőterületének alakulása¹⁹

Év	Szőlőterület (ha)
1853	15624
1872	18406
1886	18696
1896	9598
1913	18041

Az 1853-as kataszteri felmérést összehasonlítva az 1872-es községi kimutatással megállapítható (3. táblázat), hogy Tolna megye szőlőterületei 17,8 százalékkal növekedtek, ami az országos átlagnál (11 %) lényegesen magasabb érték, tehát nőtt az ültetési kedv az 1853. évi császári pátenst után (amely végleg jóváhagyta a jobbágyfelszabadítást).²⁰ Az 1896-os év adatánál fontos megjegyezni, hogy az a beültetett szőlőterület mutatja, tehát nem számították bele a parlag, illetve kiirtott szőlőket (ekkor kb. 6951 hektár), „melyek a szőlő nevet már úgy is hiba viselik”²¹ – hangzott a magyarázat az 1896-os mezőgazdasági statisztikában. 1886-1896 között már erőteljes volt a szőlőterületek pusztulása, 48,66 %-kal csökkent a megye művelt szőlőterülete, ez az országos átlagnál (45,42 %) kedvezőtlenebb volt, de Tolna megyénél voltak rosszabb helyzetben lévő megyék is (például Baranya megye 59,86 százalékos szőlőterület csökkenése).²²

¹⁹ Máté Andrea, A természeti adottságok szerepe a Szekszárdi borvidék kialakulásában. In: Csoma Zs.-Balogh I. (szerk.), A szőlő és bor a Kárpát-medencében és Magyarországon. Millenniumi ünnepi szőlős-boros könyv Kozma Pál professzor tiszteletére. Budapest 2000, 55-62. o.

²⁰ Keleti, i.m., 36. o.

²¹ A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, I. kötet, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest 1897, 112. o.

²² Uo., III kötet, 110-121. o.

Már Keleti Károly statisztikája tudósított „a philloxéra nevű szőlőbetegség”²³ közeledéséről. Tudták, hogy Franciaországból terjedt el, és értesültek a klosterneuburgi szőlők pusztulásáról is. Már ekkor ajánlottak bizonyos védekezési módszereket (vízzel való elárasztás, kén alkalmazása). Felhívták a figyelmet a magyar földművelésügyi miniszter 1874 októberi rendeletére, mely szerint óvakodjanak a gazdák az Ausztria felől érkező vesszőktől.

4. táblázat. Az új ültetési szőlők területe 1888-1896 között²⁴

Év	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
Tolna megyében ültetett szőlők (kh)	980	947	700	416	1102	587	1361	1291	1392
Magyarországon ültetett szőlők (kh)	9265	9212	9742	7697	11662	9136	13300	14249	15485

A földművelésügyi miniszter 1897. évi jelentése szerint Tolna megye szőlőterületeinek 87 %-át lepte el filoxéra, a megye mégis élen járt az immúnis homoki szőlő telepítésében. Az ország összes új ültetésének a 8-10 százalékát Tolna megyében végezték el (4. táblázat), ami igen jó arány volt az úratelepítés tekintetében.

Már Keleti Károly is felhívta a figyelmet a szőlőfajták sokszínűségére, de ekkoriban még nem szabályozták törvényileg az ültethető szőlőfajtákat. A magyar vörösborok szinte kizárólag a „nemes kék kadarkának”²⁵ és válfajainak köszönhették a létüket. Tolna megye borvidéke kettősséget mutat az 1873-as statisztika szerint. Szekszárd környékén a nemes kadarka volt túlsúlyban, és csak szórványban fordult elő csókaszőlő, sárfekete, hosszúkás fehér bajor. A decsi hegyen a fehér szőlőfajták uralkodtak, mint például a sárga bajor, a sárfehér, a rakszőlő, a fehér dinka, a juhfark stb.²⁶ Az 1896. évi filoxéra törvényre vonatkozó miniszteri rendeletekben már konkrét javaslatokat tesznek az ültetendő szőlőfajtákra (5. táblázat).

²³ Keleti, i. m., 220. o.

²⁴ Forrás: A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, III. kötet, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest 1897.

²⁵ Keleti, i. m., 68. o.

²⁶ Keleti, i. m., 75. o.

5. táblázat. A szekszárdi borvidék oltványtelepítésre ajánlható európai bortermő szőlőfajtái²⁷

Vörös bortermők	Kadarka, Nagyburgundi (Kékfrankos), Oportó, Merlot
Fehér bortermők	Olaszrizling, Sárfehér, Zöldszilváni, Mézesfehér, Pirosramini, Alexandriai Muskotály, Zöldfehér, Kövidinka, Pirosdinka

Tolna megyében a tiszta fej metszés törpe vesszőkkel karók nélkül volt a legelterjedtebb (67,5 %). Szekszárd vidékén a karó nélküli művelés folyt, ennek legfőbb oka az volt, hogy a Kadarka ezt a fajta művelési módot kedveli. Ezzel szemben a decsi hegyen a szőlők „lugasoknak neveltetnek” a fehér fajták miatt.²⁸

Szekszárdon a vörösbor készítésének hagyományos technológiája a *kácis lesározott* készítési mód, amely a Kadarka szőlő balkáni elterjedése kapcsán alakult ki. Szüretkor csöbrökben vagy puttonyokban hordták a préházba a szőlőt. A beérkező szőlőt taposókádba öntötték, vagy közvetlenül a csöbörben taposással zúzták össze. Utána beöntötték a kácikba (azaz fakádakba) és naponta többször lenyomták az erjedő mustba a képződő törkölyalapot. Az erjedés utolsó fázisában a törkölykalapot szőlőlevelekkel takarták be, lőszös sárral betapasztották, így a levegőtől elzártan érlelődött a bor. Mivel a szüret októberben kezdődött, és a lőszpincék ilyenkor már hidegek voltak, ezért az erjedés lassú volt, 20-25 napig is eltartott, ezalatt a bor almasav tartalma lebomlott, így bársonyos karaktert kapott tőle az ital. Erről a szőlészeti statisztika így írt: „Tolna borvidékein az új bor a zajos erjedés után azonnal a hordóba kerül törkölyéről. A zárt erjedés a legnagyobb pontossággal szokott végrehajtatni.”²⁹ (A szekszárdi gazdák ezzel a módszerrel olyan ma is kívánatos technológiát valósítottak meg, amely végső hatásában megfelel a napjaink legkorszerűbb redukzív eljárásainak.)

Magyarországon 1873-ban csak három közigazgatási terület vörösbortermelése volt 50 % feletti: Tolna megye (57,8 %), Esztergom megye (52,9 %) és Nagy-Kikinda kerület (51,4 %).³⁰

²⁷ Forrás: Feyér, i.m.

²⁸ Keleti, i.m., 83. o.

²⁹ Uo., 154-155. o.

³⁰ Uo., 133. o.

6. táblázat. Tolna megye bortermelésének a megoszlása járásonként 1873-ban³¹

Központi járás	Dombóvári járás	Dunaföldvári járás	Simontornyai járás	Völgységi járás
51 %	8 %	12 %	8 %	21 %

Az 6. táblázat adataiból látható, hogy 1873-ban Tolna megye bortermelésében a Központi járás állt az élen, amely a mai szekszárdi borvidék településeit foglalta magába, tehát már ekkor is ennek a térségnek volt vezető szerepe a megye borászati életében.

7. táblázat. Az összes megtermelt bormennyiség Tolna megyében³²

Év	Fehér (hl)	Siller (hl)	Vörös (hl)	Összesen (hl)
1865	362868	-	90446	453314
1873	57148	69226	148658	275032
1895	68729	35989	9039	61181
1913	73483	40474	6232	120189

Amint a 7. táblázatból látható a bortermelés rendkívül ingadozó volt, ennek számos magyarázata van. A mai napig döntő mértékben tudja befolyásolni az éves termés mennyiségét és minőségét a változékony időjárásunk. A termés kiesést okozhatta a termőterület csökkenése, amely ebben az időszakban nagyon jellemző volt, hiszen egy sor új betegség támadta meg a szőlőket (lisztharmat, filoxéra, peronoszpóra), amelyek miatt bizonyos szőlőterületek parlagon maradtak vagy kiirtásra kerültek. Ugyanígy okozhatta a termelés növekedését a szőlőterületek növekedése, amit a filoxéravész miatti újratelepítéseknek (4. táblázat) lehetett köszönni.

A termelés javulását a modernebb termelőeszközök (például prés, metszőolló, permetezőgép stb.) használata is segíthette, de Magyarország ebben mindig lemaradt. Emellett a borkezelési technológiánk is elavult volt, ami természetesen nem kedvezett a magyar borok piaci értékesítésének.

A bortermelés szerkezete, vagyis a fehér és a vörös bor aránya is folyton módosult, ennek az okait kereshetjük az előbb felsoroltak kö-

³¹ Forrás: Keleti, i.m.

³² Máté 2000, i.m.

zött. A fehérbor termelés túlsúlyát azonban okozhatta a polgári ízlés megváltozása is. Ezt elősegítette, hogy a Kadarkának gyenge a színanyaga, így az azonnal kipréselt léből könnyen készíthettek fehérbort.

A siller borfajta, ami alapvetően félvörös bort jelent, külön említést érdemel. A 19. század végén készítésüket azonban még senki nem határozta meg pontosan. A szőlőültetésünk egyik nagy hibája volt a rengeteg szőlőfajta kevert ültetése, ősszel pedig természetesen nem fajtánként szüreteltek. Így a vegyesen szüretelt fehér- és kékszőlők keveredéséből félvörös bor készült. Keleti Károly statisztikája szerint kizárólag így készült a siller,³³ ami hibás megállapítás. Sokkal színesebb ennél a kép, hiszen kékszőlőből is készülhetett félvörös bor különböző eljárásokkal. (Ma csak kékszőlőből készülhet siller.) Ha sok siller készült egy évben annak általában az lehetett az oka, hogy az időjárás nem kedvezett a kék szőlők színanyag képződésének, így a bor színe nem lett kellő mértékben mély, sötét vörös. Ez a Kadarka esetében gyakran előfordulhatott. A svábok és a rácok szívesen készítettek siller borokat az időjárástól függetlenül is, ezt igazolják a róluk elnevezett borfajták, amelyek a készítésbeli eltérésre is utalnak. A *sváb siller* esetében a szőlőt csak rövid ideig hagyták a héjon, így enyhe narancsos, hagymahéj színű lett a bor, tulajdonképpen a napjaink rosé borának felelt meg. A *rác siller* készítésénél a szőlőt legalább egy napig rajtahagyták héjon, ettől lett valóban „félvörös” a bor. Ez hasonlít inkább a jelen sillerboraihoz.³⁴ Tehát a múlt században használt siller kifejezés nem egyenértékű a napjainkban elfogadottal. Így amikor a statisztikák a sillerbor adatait ismertetik, akkor bármelyik előbb említett lehetőség fennállhatott, amikor a gazdák a termelésükről bevallást készítettek.

Az általam vizsgált statisztikák tartalmazhatnak hibát, lehet bennük pontatlanság (szubjektív bevallás), de ezen adatok segítségével módunkban áll értékelní a filoxéra hatását, hiszen tudjuk, milyen állapot uralkodott a járvány előtt, alatt és után. A 19. század végén felismerték a magyar bortermelés közgazdasági fontosságát: nagyszabású statisztikai munkát készítettek a pontosabb ismeretek érdekében, és az állam támogatta a rekonstrukciót.

³³ Keleti, i.m., 132. o.

³⁴ Ex verbis Polgár Zoltán.

Az első rekonstrukció eredményei

Tolna megye erőfeszítései eredményt hoztak, a megye lényegében kiheverte a filoxéra következményeit. A szőlőterületének nagysága 1915-ben 18041 hektár, tehát a rekonstrukció révén csaknem megőrizte eredeti nagyságát (ami nem volt általános Magyarországon). A borvidék szőlőültetvényei a domboldalakon lejjebb, a lankásabb területekre kerültek. A domboldalak legfelsőbb részén elhagyott régi szőlőterületek helyét akácok foglalták el. Ezt a veszteséget a más művelés alatt lévő földek betelepítésével pótolták. A talpra állást több tényező segítette: a termelők áttértek a korszerűbb szőlőművelési eljárásokra, a megye filoxerabiztosi állás szervezésével, szénkénegraktár létesítésével segített, az állam pedig a létrehozott szőlészeti-borászati felügyelőség útján vincelléreket képezett ki, és szőlővesszőt termelő telepeket létesített.³⁵ A borvidéken nem volt akkora birtokmozgás, mint az ország más részeiben, mivel csak egy vékony réteg ment tönkre ideiglenesen vagy véglegesen (ez 100-110 családot jelentett). A helyi sajátosságok közé tartozott, hogy a drága és gyakran gyenge minőségű oltványok helyett alanyt vettek a gazdák, és tanult ismereteik valamint saját európai vesszőik segítségével maguk oltották be azt. Ez mutatja az évtizedes fáradozás eredményét szakmai téren. A telepítések hatására a fajtaösszetétel tisztább lett, a korábbi 60 szőlőfajta a harmadára csökkent, de továbbra is fennmaradt a vörösbort adó szőlőfajták dominanciája (a szőlő 4/5-e), a borvidék Kadarka szőlőjellege megerősödött.³⁶

³⁵ Glósz József, A Tolna megye gazdasági fejlődésének korlátai a 19-20. század fordulóján. In: A Dunántúli településtörténete V/1. (1900-1944), PAB-VEAB értesítője, Veszprém 1982, 42. o.

³⁶ Tóttós, i.m., 94-95. o.

PILKHOFFER MÓNIKA

A PÉCSI POSTAPALOTA ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Pécs egyik legszebb és legjelentősebb középületéről a mai napig igen keveset tudunk. Ismert a tervező építész, Balázs Ernő neve, az építkezés 1902-1904 közötti időpontja és a kivitelezésben részt vevő pécsi iparosok egy része. De szinte semmi több. Nem véletlen azonban, hogy a szakirodalomban is csak néhány mondat olvasható a pécsi postapalota épületéről. E szűkszavúság oka a források hiányában keresendő. Mivel az épület megvalósítása állami feladat volt, a Baranya Megyei Levéltárból mindössze a város által felajánlott telekre vonatkozó iratanyag került elő. Az építkezést elrendelő Kereskedelemügyi Minisztérium építkezési osztályának 1899 után keletkezett iratai a második világháború alatt megsemmisültek. A pécsi posta irattára az anyag rendezetlensége miatt kutathatatlan. Nem volt szerencsénk a fővárosi építészeti folyóiratok – az Építési Ipar, a Budapesti Építészeti Szemle és a Magyar Mérnök- és Építészegylet Heti Értesítője – áttanulmányozásával sem. Annak ellenére, hogy a tervpályázat díjnyertes munkáit az egyet budapesti székházában kiállították, a tervekről semmilyen dokumentáció, de még a bírálati jegyzőkönyv sem maradt meg. Így az építéstörténet mozaikkockáit részben a most megtalált levéltári iratcsomó¹, részben a Pécsi Napló híradásai alapján próbáltuk meg összerakni.

A postaigazgatóság

Nem vállalkozhatunk annak a fejlődésnek a bemutatására, amely az 1840-es évek postamesterből és postaszolgábol álló Perczel utcai hivata-

¹ Baranya Megyei Levéltár (BML), IV. 1406. b., Pécs város tanácsának közigazgatási iratai, 3007/1909.

lától a Jókai utcában felépített kétemeletes palotáig vezetett. A postai szolgáltatások pénz-, levélfelvevő és szekerpostai részlegekre különítése, a távíróforgalomba való bekapcsolódás, majd 1885-ben a Pozsony után másodikként létrehozott távbeszélőközpont egyre nagyobb személyzetet és egyre több helyet kívánt.² A pécsi posta helyzetében a döntő változást az 1887-es országos átszervezés hozta meg. Baross Gábor közmunka- és közlekedési miniszter egyesítette a posta- és távírdaügyeket és ezek irányítására az ország területén kilenc igazgatóság felállításáról határozott. Budapest, Pozsony, Sopron, Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Nagyszében és Zágráb mellett posta- és távírdaigazgatóság alakult Pécsen is, amelynek hatásköre Baranya, Somogy, Tolna és Zala vármegyékre, Vas megyéből pedig a muraszombati és a frankóczi postahivatalra terjedt ki.³

Az új rendszer az addigi nyolc posta és négy távírdaigazgatóságot és a külön posta és távírda országos, kerületi és igazgatósági pénztárat váltotta fel. Baross miniszter a városhoz intézett leiratában tájékoztatta szándékáról Pécs vezetőit, és kérte hozzájárulásukat a költségekhez. Az 1887. július 5-i törvényhatósági bizottság közgyűlése megszavazta az igazgató lakásának, valamint az igazgatóság helyiségeinek és berendezésének városi pénzen való biztosítását. 1887. november 1-től a Kölcsönös Segélyező Egylet Király utcai épületében 20 lakó és 16 mellékhelyiséget béreltek ki 12 évre 2000 forint éves díjért. A város "anyagi és erkölcsi előnyöket" remélt az áldozatok árán vállalt új hivatal felállításától, miután a Dunagőzhajózási Társaság vezetőségének Bécsbe, a vasúti üzletigazgatóság Budapestre helyezése érezhetően visszavetette Pécs fejlődését. A 30 tisztviselő és családja érkezésétől a városi pótladó növekedését, az üres lakások számának csökkenését és néhány új álláslehetőséget vártak, míg a kiadásokat a székesegyházi uradalom szabolcsi köszénbányája után fizetett adóból fedezték. A város anyagi tehervállása mellett nagy szerepe volt az igazgatóság ide kerülésében Opris Péter távírótitkárnak, aki a rivális Nagykanizsa helyett Pécsen választotta. A román származású, korábban ügyvédként tevékenykedő Opris 1913-ig irányította az igazgatóságot, és jelentős szerepet játszott a postapalota felépítésében is.

² Pécs és környékének postatörténete. I. rész: Honfoglalástól 1920-ig. Kiadja a Magyar Posta Tájékoztató Szolgálat, é. n.

³ Postai Rendeletek Tára 30. szám, 1887. július 5. In: Postás Híradó, 1987/III. sz., 4.o.

A telek

A város által bérelt helyiségek hamarosan szűknek bizonyultak, és a két nagyobb és egy kisebb szobából álló igazgatói lakás sem felelt meg Opris társadalmi rangjának. Állandó gondot okozott a renoválásra szoruló Nepomuk (ma Munkácsy Mihály) utcai postahivatal épülete, és 1900-ban a posta kezelésébe került a Gyár utcában működő pécsi telefonközpont is. Már 1896-ban felmerült egy olyan palota felépítésének terve, amelyben minden funkció egy helyen nyert volna elhelyezést.

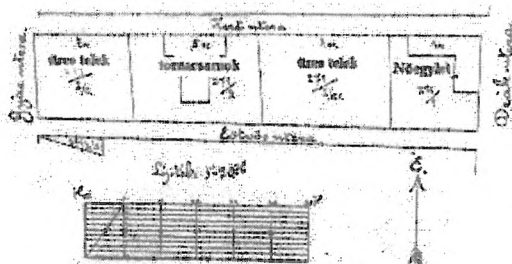
A város a tornacsarnoktól keletre eső területen ingyen felajánlott egy telket a Kereskedelemügyi Minisztériumnak. E városrész helyén korábban a püspökség kertje helyezkedett el, ami 1873-ban a város tulajdonába került. A Kert (ma Dischka Győző) utca mentén tornaintézet, belvárosi népiskola, főreáltanoda és a Jótékony Nőegylet által létesítendő kisdedővő felállítását tervezték. A századfordulóig csak a tornacsarnok, és a Jótékony Nőegylet háza épült fel az utca keleti sarkán, amelynek helyére most a postaépület felállítását tervezték. (1. ábra) A kincstár a telket elfogadta, de megfelelő hitel hiányában az építkezésre annak ellenére nem vállalkozott, hogy 1898-ban lejáratához közeledett az igazgatósági helyiségek bérleti szerződése. A miniszter ekkor azt javasolta a város tanácsának, hogy a postapalotát a saját költségén építtesse fel, amit a minisztérium vagy 50 év alatt törlesztene vissza, vagy 25 évi bérlet után az épületet megvásárolná. A pénzügyi és gazdasági bizottság véleménye szerint azonban "a város a tervbe vett nagyobb szabású közintézményei létesítése végett hitelét teljesen igénybe venni kénytelen"⁴, így a 200 000 forintos beruházásra nincs pénze. A miniszteri válasz az igazgatósági irodák bérleti szerződésének meghosszabbítását ajánlotta a városnak addig, míg a pénzügyi nehézségek megoldódnak. Amennyiben a város ehhez tovább hozzájárulni nem kívánna, a minisztérium kénytelen lenne az igazgatóságnak Pécsről való elhelyezését megfontolni.

Majorossy Imre polgármester a Kereskedelemügyi Minisztérium feltételeinek elfogadását javasolta a november 28-án összeült közgyűlésnek. A Kölcsönös Segélyező Egylet helyiségeit újabb 3 évre kibérelték, de az összeg felét a kincstárra terheltek. A felajánlott telket illetően a polgármesternek az volt a véleménye, hogy célszerűbb lenne megtartani

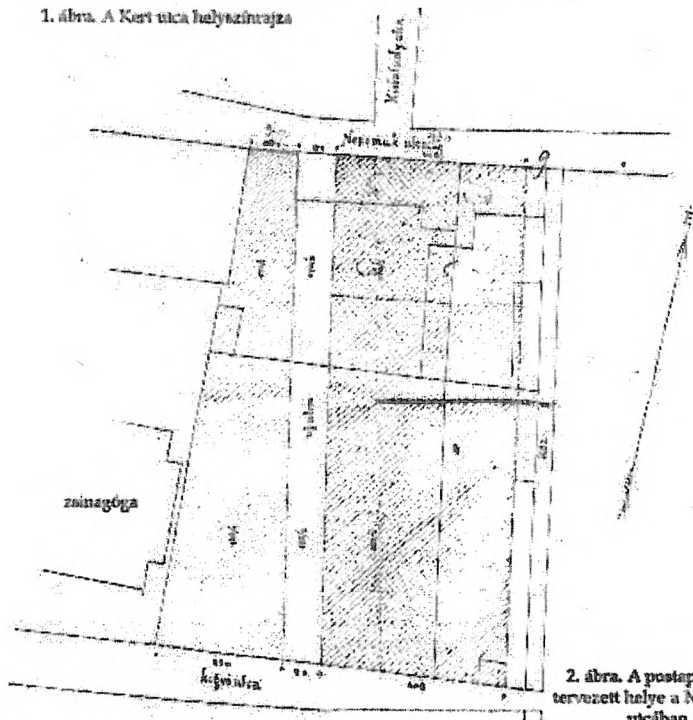
⁴ 72/8881. sz. Az 1898. április 18-i törvényhatósági bizottság üléséről felvett jegyzőkönyv a 3007/1909-es számú dobozban.

Térkép.

A pécsi 4933-as tellet az a felvett 171 - 211 - 212 - 213 - 214 - 215 - 216 - 217 - 218 - 219 - 220 - 221 - 222 - 223 - 224 - 225 - 226 - 227 - 228 - 229 - 230 - 231 - 232 - 233 - 234 - 235 - 236 - 237 - 238 - 239 - 240 - 241 - 242 - 243 - 244 - 245 - 246 - 247 - 248 - 249 - 250 - 251 - 252 - 253 - 254 - 255 - 256 - 257 - 258 - 259 - 260 - 261 - 262 - 263 - 264 - 265 - 266 - 267 - 268 - 269 - 270 - 271 - 272 - 273 - 274 - 275 - 276 - 277 - 278 - 279 - 280 - 281 - 282 - 283 - 284 - 285 - 286 - 287 - 288 - 289 - 290 - 291 - 292 - 293 - 294 - 295 - 296 - 297 - 298 - 299 - 300 - 301 - 302 - 303 - 304 - 305 - 306 - 307 - 308 - 309 - 310 - 311 - 312 - 313 - 314 - 315 - 316 - 317 - 318 - 319 - 320 - 321 - 322 - 323 - 324 - 325 - 326 - 327 - 328 - 329 - 330 - 331 - 332 - 333 - 334 - 335 - 336 - 337 - 338 - 339 - 340 - 341 - 342 - 343 - 344 - 345 - 346 - 347 - 348 - 349 - 350 - 351 - 352 - 353 - 354 - 355 - 356 - 357 - 358 - 359 - 360 - 361 - 362 - 363 - 364 - 365 - 366 - 367 - 368 - 369 - 370 - 371 - 372 - 373 - 374 - 375 - 376 - 377 - 378 - 379 - 380 - 381 - 382 - 383 - 384 - 385 - 386 - 387 - 388 - 389 - 390 - 391 - 392 - 393 - 394 - 395 - 396 - 397 - 398 - 399 - 400 - 401 - 402 - 403 - 404 - 405 - 406 - 407 - 408 - 409 - 410 - 411 - 412 - 413 - 414 - 415 - 416 - 417 - 418 - 419 - 420 - 421 - 422 - 423 - 424 - 425 - 426 - 427 - 428 - 429 - 430 - 431 - 432 - 433 - 434 - 435 - 436 - 437 - 438 - 439 - 440 - 441 - 442 - 443 - 444 - 445 - 446 - 447 - 448 - 449 - 450 - 451 - 452 - 453 - 454 - 455 - 456 - 457 - 458 - 459 - 460 - 461 - 462 - 463 - 464 - 465 - 466 - 467 - 468 - 469 - 470 - 471 - 472 - 473 - 474 - 475 - 476 - 477 - 478 - 479 - 480 - 481 - 482 - 483 - 484 - 485 - 486 - 487 - 488 - 489 - 490 - 491 - 492 - 493 - 494 - 495 - 496 - 497 - 498 - 499 - 500 - 501 - 502 - 503 - 504 - 505 - 506 - 507 - 508 - 509 - 510 - 511 - 512 - 513 - 514 - 515 - 516 - 517 - 518 - 519 - 520 - 521 - 522 - 523 - 524 - 525 - 526 - 527 - 528 - 529 - 530 - 531 - 532 - 533 - 534 - 535 - 536 - 537 - 538 - 539 - 540 - 541 - 542 - 543 - 544 - 545 - 546 - 547 - 548 - 549 - 550 - 551 - 552 - 553 - 554 - 555 - 556 - 557 - 558 - 559 - 560 - 561 - 562 - 563 - 564 - 565 - 566 - 567 - 568 - 569 - 570 - 571 - 572 - 573 - 574 - 575 - 576 - 577 - 578 - 579 - 580 - 581 - 582 - 583 - 584 - 585 - 586 - 587 - 588 - 589 - 590 - 591 - 592 - 593 - 594 - 595 - 596 - 597 - 598 - 599 - 600 - 601 - 602 - 603 - 604 - 605 - 606 - 607 - 608 - 609 - 610 - 611 - 612 - 613 - 614 - 615 - 616 - 617 - 618 - 619 - 620 - 621 - 622 - 623 - 624 - 625 - 626 - 627 - 628 - 629 - 630 - 631 - 632 - 633 - 634 - 635 - 636 - 637 - 638 - 639 - 640 - 641 - 642 - 643 - 644 - 645 - 646 - 647 - 648 - 649 - 650 - 651 - 652 - 653 - 654 - 655 - 656 - 657 - 658 - 659 - 660 - 661 - 662 - 663 - 664 - 665 - 666 - 667 - 668 - 669 - 670 - 671 - 672 - 673 - 674 - 675 - 676 - 677 - 678 - 679 - 680 - 681 - 682 - 683 - 684 - 685 - 686 - 687 - 688 - 689 - 690 - 691 - 692 - 693 - 694 - 695 - 696 - 697 - 698 - 699 - 700 - 701 - 702 - 703 - 704 - 705 - 706 - 707 - 708 - 709 - 710 - 711 - 712 - 713 - 714 - 715 - 716 - 717 - 718 - 719 - 720 - 721 - 722 - 723 - 724 - 725 - 726 - 727 - 728 - 729 - 730 - 731 - 732 - 733 - 734 - 735 - 736 - 737 - 738 - 739 - 740 - 741 - 742 - 743 - 744 - 745 - 746 - 747 - 748 - 749 - 750 - 751 - 752 - 753 - 754 - 755 - 756 - 757 - 758 - 759 - 760 - 761 - 762 - 763 - 764 - 765 - 766 - 767 - 768 - 769 - 770 - 771 - 772 - 773 - 774 - 775 - 776 - 777 - 778 - 779 - 780 - 781 - 782 - 783 - 784 - 785 - 786 - 787 - 788 - 789 - 790 - 791 - 792 - 793 - 794 - 795 - 796 - 797 - 798 - 799 - 800 - 801 - 802 - 803 - 804 - 805 - 806 - 807 - 808 - 809 - 810 - 811 - 812 - 813 - 814 - 815 - 816 - 817 - 818 - 819 - 820 - 821 - 822 - 823 - 824 - 825 - 826 - 827 - 828 - 829 - 830 - 831 - 832 - 833 - 834 - 835 - 836 - 837 - 838 - 839 - 840 - 841 - 842 - 843 - 844 - 845 - 846 - 847 - 848 - 849 - 850 - 851 - 852 - 853 - 854 - 855 - 856 - 857 - 858 - 859 - 860 - 861 - 862 - 863 - 864 - 865 - 866 - 867 - 868 - 869 - 870 - 871 - 872 - 873 - 874 - 875 - 876 - 877 - 878 - 879 - 880 - 881 - 882 - 883 - 884 - 885 - 886 - 887 - 888 - 889 - 890 - 891 - 892 - 893 - 894 - 895 - 896 - 897 - 898 - 899 - 900 - 901 - 902 - 903 - 904 - 905 - 906 - 907 - 908 - 909 - 910 - 911 - 912 - 913 - 914 - 915 - 916 - 917 - 918 - 919 - 920 - 921 - 922 - 923 - 924 - 925 - 926 - 927 - 928 - 929 - 930 - 931 - 932 - 933 - 934 - 935 - 936 - 937 - 938 - 939 - 940 - 941 - 942 - 943 - 944 - 945 - 946 - 947 - 948 - 949 - 950 - 951 - 952 - 953 - 954 - 955 - 956 - 957 - 958 - 959 - 960 - 961 - 962 - 963 - 964 - 965 - 966 - 967 - 968 - 969 - 970 - 971 - 972 - 973 - 974 - 975 - 976 - 977 - 978 - 979 - 980 - 981 - 982 - 983 - 984 - 985 - 986 - 987 - 988 - 989 - 990 - 991 - 992 - 993 - 994 - 995 - 996 - 997 - 998 - 999 - 1000

1. ábra. A Kert utca helyszínrajza

2. ábra. A postapalota tervezett helye a Nepomuk utcában

a postapalotát a központban, és ha lehetséges, a tervezett új városházához kapcsolódóan kiépíteni. Így a közgyűlés a konkrét hely megnevezése nélkül azt az elvi határozatot hozta, hogy annyi telket, amennyi a postapalota felépítéséhez szükséges, ingyen az állam rendelkezésére bocsát, ha a kincstár az építkezéshez 3 éven belül hozzálát.

Amilyen hirtelen merült fel, hogy a postát az újonnan építendő városházában helyezték el, olyan gyorsan el is vetették ezt az ötletet. Helyette újabb lehetséges helyszínként a Nepomuk utcai postahivatal környéke jött számításba. A zsinagóga mögötti térség nagyobb részét az izraelita hitközség azzal a feltétellel engedte volna át a városnak, ha a posta mindkét oldalán a Nepomuk és Kígyó (ma Tímár) utcákat összekötő új utcákat nyit. (2. ábra) Az izraelita előljárók szerint ez lenne a legalkalmasabb hely a palota számára, mert így "megmaradna a posta és távírda hivatal a kereskedelem és üzleti tevékenység legélénkebb kerületében és megszokott helyén, biztosítva volna a tervezett utcák létesítésével a kocsiforgalom akadálytalan lebonyolítása és megvolna téve az első lépés egy egész környék rendezésére, mely után csakhamar kibontakozást nyerne egy ma már úgy is tarthatatlan helyzet."⁵ Ez utóbbi célzás a Kígyó utca piroslámpás házainak problémájára utalt, amit a város évek óta képtelen volt megoldani. Ez a terület vitathatatlan előnyei ellenére sem nyerte el Opris Péter tetszését, aki szerint az amúgy is kicsi telket határoló, 9 méter szélesre tervezett oldalutcák a földszinti helyiségekbe oly kevés fényt engednének be, hogy ott a nagy világosságot igénylő kezelési osztályok nem volnának elhelyezhetők. A hitközség azonban nem elégíthette ki maradéktalanul a város területi igényét, mert a zsinagóga hátsó része és a tervezett új utca közötti területet magának kívánta fenntartani a templom monumentalitásának érvényesülése és esetleges bővítése érdekében. A postapalota e területen való felépítéséhez szükséges lett volna a Nepomuk utca 8. szám alatti ház és a Höffler testvérek telkének kisajátítása. A postaigazgató a vasút közelsége miatt a Nőegylet telkét megfelelőbbnek találta, ugyanakkor a Maléter Rudolf által a közelben felajánlott emeletes házat azzal utasította vissza, hogy az távol fekszik a város központjától. Miközben Opris Péter a telek ügyében a mielőbbi megegyezést sürgette, ő maga is előállt egy elképzeléssel. "Célszerű és a lehető legalkalmasabb helynek találnám a kis piac (ma Jókai) terének nyugati részét, hol három háznak megvétele esetleg kisajátítása nézetem szerint nem terhelné meg sokkal jobban a várost, mint-

⁵ Az izraelita hitközség 1899. március 20-án kelt levele a polgármesternek.

ha a mostani postaház szomszédságában lévő házak tulajdonosainak túlzott követelései mind teljesíttetnének” – írta a polgármesternek 1899. szeptember 28-án. A tanács az igazgató javaslatát elvetette, mivel a Jókai tér házai olyan nagy bérjövödelmet biztosítottak tulajdonosaiknak, hogy megszerzésük a legnagyobb áldozatot igényelte volna a várostól.

A Kert, illetve a Nepomuk utcai telkek megszerzésének költségeit összehasonlítva a tanács azt javasolta a decemberben összeült közgyűlésnek, hogy az utóbbit válassza. Littke József bizottsági tag a tanács előterjesztésével szemben azt indítványozta, hogy a tornacsarnoktól nyugatra lévő, beépítetlen Kert utcai telket ajánlja fel a város. Amennyiben a kincstár inkább a keleti sarkot választaná, az óvodaépület miatt a Nőegylet kártalanítása az állam feladatát fogja képezni. A névszerinti szavazáson a tanács tervezetét 19:56 arányban elutasították, de a közgyűlési határozatot Záray Károly formai okokra hivatkozó fellebbezése kapcsán a belügyminiszter megsemmisítette. A kérdés legközelebb az 1900. április 17-i közgyűlésen került újra napirendre, amelyen a tornacsarnok és a Nőegylet háza közötti 3067 m² nagyságú telek felajánlása mellett döntöttek. Az indoklás szerint a Kert utca nyugati sarkán csak 2084 m² állt volna rendelkezésre, míg a postapalota céljára legalább 2945 m² volt terület szükséges. Ezt a határozatot Neumann Ignác borkereskedő vétőzta meg, akinek a kérdéses telek alatt húzódtak a pincéi. A belügyminiszter most a fellebbezést utasította el, de hiába hagyta jóvá a közgyűlés döntését, mert a kereskedelemügyi miniszter úgy határozott, hogy a Nepomuk utcában épít postapalotát. Mivel a város által felajánlott telek így megmaradt volna, azt kívánta a kincstár, hogy annak értékében járuljon hozzá Pécs az építkezéshez. A város a Kert utcai telket azonban nem adhatta el, csak közcélra ajánlhatta fel, így a minisztérium kérését nem tudta teljesíteni. Ekkor ismét a Kert utca keleti sarka került előtérbe. A kincstár a 2196 m² nagyságú „gyermekkert” területének a Nőegylet telke és a tornacsarnok közötti térségből a már kormányhatóságilag jóváhagyott 3067 m² nagyságra történő kiegészítését indítványozta. Az 1901. február 25-i közgyűlésen többen az állam által kért plusz 871 m² megadása ellen szólaltak fel. Erreth János azzal érvelt, hogy a budapesti postapalota is csak 4130 m²-t foglal el, Piacsek Gyula építész szerint pedig a rendelkezésre álló 160 000 forintból 2200 m²-nél nagyobb területet amúgy sem lehet beépíteni. Magára maradt figyelemreméltó álláspontjával Czirják Ignác bizottsági tag, aki a közegészségügy érdekében azt követelte, hogy kert részére is adjon a város területet, „mert

ahol annyi ember dolgozik, és oly nagy közönség fordul meg, mint itt, ott igenis szükség van fákra, levegőre.”⁶ Felszólalása sajnos nem járt eredménnyel. A Nőegylet telkének kibővítése a 65:28-as szavazatarány ellenére sem emelkedhetett jogerőre, mert két voks hiányzott a kétharmados többséghez. A március 8-i rendkívüli közgyűlésen a korábban a tanácsi határozat ellen szavazók tábora megcsappant, köszönhetően például Magenheim József belvárosi plébánosnak, aki “épp az ő nevének felolvasásánál lépett a terembe, nem is tudhatta miről van szó, de azért azonnal leadta az ő igenjét. Harsogó kacaj fogadta szavazatát.”⁷ A városatyák végre megszavazták a Nőegylet telkének 871 m²-reai való kiégésítését és ezzel a postapalota végleges helyét.

Az előzetes számításokat nézve a Nepomuk utcai városrendezés kevesebb pénzbe került volna, a legolcsóbb megoldásnak mégis a Kert utcai ingatlanok felajánlása tűnt. A postapalota így kissé kiejebb került ugyan az akkori központból, viszont jobb kapcsolata lett a közúti és vasúti közlekedéssel. A kor tudósítója, Lenkei Lajos visszaemlékezései szerint Opris Péter igazgató azért ragaszkodott ehhez a telekhez, mert “ezzel a jótékony nőegylet céljainak már meg nem felelő egyesületi házát is jó áron megválthatta a kincstárral.”⁸ Egy architektonikusan jelentős, a városképet ékesítő postaépület hatást gyakorol környezetére. Így Pécsen máris tervbe vették a Deák (ma Jókai) utca 10 éve halogatott kiszélesítését, a kaotikus állapotú Citrom utca rendezését. A környéken lakást kereső hivatalnokokra számítva megemelkedtek az ingatlanárak, elkezdődtek a renoválások.

A tervpályázat

A postapalota helyiségeinek összeállítása érdekében Opris igazgató külföldi tanulmányútra ment. Németország és Belgium postahivatalainak tanulmányozása után készítette el a pécsi épület beosztási tervét, amelyhez két építész megbízásával kívánta beszerezni a homlokzati rajzokat. Az építőipar pangásának volt köszönhető, hogy a közvetlen megbízások ellen kirohanó építészeti szaklapok hatására a kereskedelem-

⁶ Pécsi Napló, 1901. február 26., 1.o.

⁷ Pécsi Napló, 1901. március 9., 3.o.

⁸ *Lenkei Lajos*, *Negyven év Pécs életéből*. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései. Pécs 1922, 203.o.

ügyi miniszter tervpályázatot írt ki a pécsi - és vele egy időben a zágrábi - postapalota terveinek elkészítésére. A pályázati felhívás 1901. május 31-én jelent meg a lapokban. A 320 000 korona összköltségű épület terveit egy hónap alatt kellett elkészíteniük a pályázóknak. A kereskedelmiügyi minisztérium és a pécsi posta és távírdaigazgatóság tagjaiból álló nyolc fős bíráló bizottságba a kor szokásának megfelelően a Magyar Mérnök- és Építészegyletből is meghívtak egy tagot. Az első helyezett jutalma 1200, a másodiké 800, a harmadiké 600 korona volt, de a kincstár a nem díjazott művek bármelyikét 300 koronáért megvásárolhatta. A rövid határidő ellenére 28 pályázat érkezett be. Az első díjat Balázs Ernő, a másodikat a Bálint Zoltán-Jámbor Lajos, a harmadikat a Komor Marcell-Jakab Dezső páros nyerte el. Megvették még Száraz István, Kempler Vilmos és Egri Sámuel, Pártos Gyula valamint Leitersdorfer (Lajta) Béla terveit is.⁹ Sajnos csak a kivitel alapját képező, 1. díjas terv maradt meg, így a többi mű elképzeléséhez mindössze a Pécsi Napló augusztus 10-i szegényes és építészeti nem túl megbízható leírása adhat némi támpontot. Eszerint Bálint és Jámbor műve a bécsi szecesszió stílusában fogant, amit azonban hátrányául rótt fel a bíráló bizottság. Meglepő, hogy a magyaros szecesszió stílusában alkotó Komor és Jakab páros a postapalotát a pécsi székesegyház román motívumaira emlékeztető formákkal álmodta meg. A megvett tervek közül hármat magyarosnak, Egri és Kempler munkáját "színházszerű barokk" stílusúnak írta le az újság.

Az első díjat nyert Balázs Ernő (1856-1930) alig feldolgozott munkásságának egyik fontos állomását jelentette a pécsi postaépület. A zombori születésű művész építőmesteri, más forrás szerint a József Műegyetemen szerzett építészeti oklevéllel rendelkezett.¹⁰ A fővárosi mérnöki hivatal tagjaként oktatási és egyházi építkezéseket irányított. 1890-ben és 1905-ben Olaszországban járt tanulmányúton. Sok vidéki középület épült fel díjnyertes pályázatai alapján, mint például a zombori vágóhíd, a nagykikindai városháza, a pápai főgimnázium, a budapesti Fehérsás téri Elemi Iskola. Több postaépületre kiírt tervpályázaton is elindult. A zágrábi versenyen tervét megvásárolták, a soproni postapalota számára 1909-ben készített rajzaival 2. helyezést, a budapesti Gyáli úti posta- és távírda kísérleti állomás felépítésére 1910-ben beadott munkájával 3. dí-

⁹ Száraz István, Kempler Vilmos és Egri Sámuel építészeti munkásságára semmilyen adat nem bukkant fel.

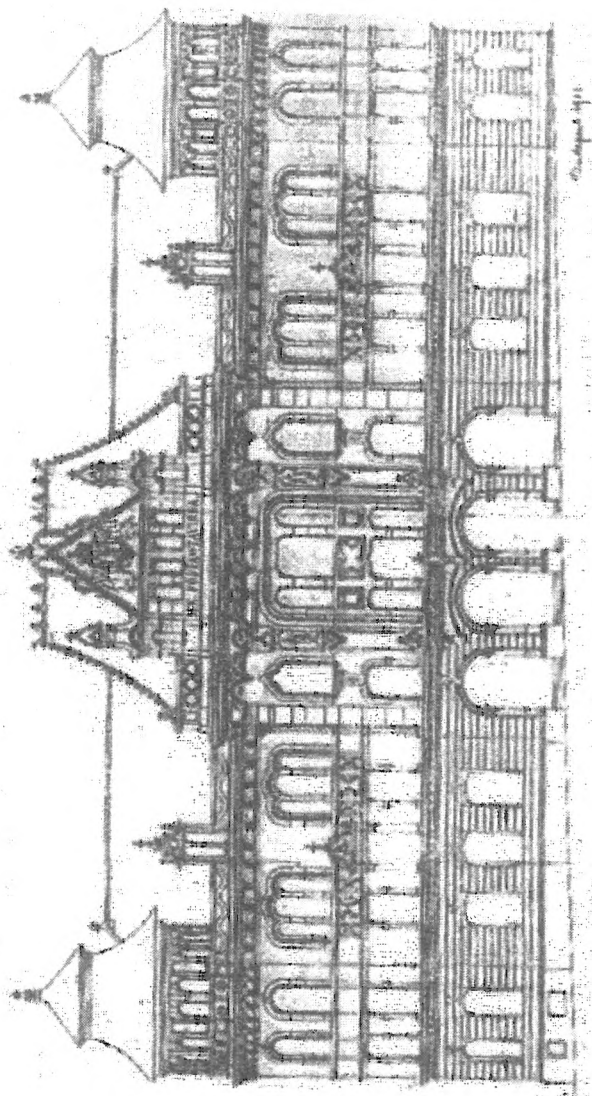
¹⁰ Gerle János-Kovács Attila-Makovecz Imre, *A századforduló magyar építészete*. Budapest 1990, 24. o.; Merényi Ferenc, *Magyar építészek 1890-1918*. Budapest 1955, Kézirat.

jat nyert. A pécsi székház előtt tervezte meg a Budapesti Távbeszélő Központ épületét.

A pécsi palota (3. ábra) homlokzata igazi eklektikus alkotás, ahol a gótikát idéző baldachinos szoboralakok és a francia reneszánsz díszítőmotívumok mellett az ablakok formáiban és az oldalhomlokzat stilizált virágos betéteiben már a szecesszió is megjelenik. A mázas címer, a posta funkciójára utaló pirogránit domborművek és a tetőcserép kivitelezésében végre megbízást kapott a pécsi Zsolnay gyár is. A korábban épült középületeknél – ahol a költségeket a város fedezte – a gyár egyedi és kiváló minőségű termékei takarékosági okokból kevés szerephez jutottak a homlokzatokon. Az a város, mely a világhírű szecessziós porcelángyárnak adott otthont, architektúrájában konzervatív maradt, és mind a színház, mind a városháza tervpályázata kapcsán visszautasította az önálló magyar stílus megteremtésén munkálkodó Lechner Ödön és követőinek terveit. Ezért az első, meglehetősen megkésett szecessziós középület jelentősége kiemelten nagy, és kimutatható hatást gyakorolt a helyi építészetre.¹¹ A kiviteli tervek elkészítésekor a homlokzat annyiban változott, hogy a két szélső, kör alakú lépcsőtorony a sarokrizalit fölötti csúcsos nyereggettővé redukálódott.

A szabadon álló épület alaprajza U alakú, melynek szárait középen egy belső épületszárny kapcsolja össze. A folyosóval kísért egy teremsoros postapalota főbejárata a Deák utcára nyílt. A földszinten a közönség kiszolgálására az udvartérben kialakított üveg- és vasszerkezetű csarnokok szolgáltak. A felülről megvilágított, nagy tömeg szabad mozgását biztosító két felvételi teremhez kapcsolódtak a levél- és csomagfeldolgozás, valamint a pénztár szobái. Az első emelet Deák utcai szárnyát teljes egészében az igazgatói lakás foglalta el. A hat szobás otthonhoz természetesen cselédszoba, sőt fürdőszoba is tartozott. A nagypolgári lakás a társasági élet színtere is volt, bizonyítva, hogy a posta fontos közintézménynek számított. Opris Péter igazgató jeles tagja volt a pécsi társadalomnak: kétszer is indult a törvényhatósági választásokon; lánya, Valéria Belgiumban tanult, hegedűjátékával gyakran kápráztatta el a közönséget a különböző jótékonyági koncerteken. A Kert utcai traktusban az igazgatói dolgozó- és fogadószobák és az igazgató helyettes irodája mellett 2 ügyosztály helyiségei és egy ülésterem került kialakításra. A vele szemközt lévő, Eötvös utcai fronton a kertületi bizto-

¹¹ A postapalotával egy időben és annak hatása alatt tervezi a Nádor Szállót a kivitelezést elnyert helyi építőmester, Schlauch Imre.

A pécsi postapalota keleti homlokzata
3. ábra

sok, a díjnokok és a szolgák szobái, az iktató és a levéltár helyezkedtek el. A kettőt összekötő szárnyban volt a tanterem és a sajtószoza. A második emeleten 4 szobás lakás állt a postafőnök rendelkezésére. Itt voltak a műszaki hivatal helyiségei, a távírda gépterem, a távbeszélő szobája és a számvéveségi hivatal 7 irodája. A kocsik hátulról, a második udvar felől közelíthették meg az épületet. A pécsi elrendezés követte az általános gyakorlatot, vagyis a legnagyobb forgalmat lebonyolító, az ügyfelek által használt helyiségek a földszinten nyertek elhelyezést, a legrepresentatívabb szint – akárcsak a bérpalotáknál – az első emelet volt, míg a legfelső szintre a műszaki berendezéseket igénylő hivatalok kerültek.

A pécsi postapalota mind igényes architektúrájával, mind megvalósításának időpontjával előkelő helyet foglal el a magyarországi postahivatalok között. A kiegyezés előtt a kisméretű postaépületek nem sokban különböztek a lakóházaktól. A historizmus korai időszakában, 1880-ig nem épült postahivatalnak szánt épület az országban. A rossz körülmények között működő postahivatalok 1887-es átszervezése után a legtöbb igazgatósági épület a mai országhatáron kívül épült fel. A nagy-szebeni,¹² valamint a nagyváradi (1894, Nagy Virgil) székházak elkészülte után 1900-ban a kereskedelemügyi miniszter 2 millió koronát különített el Pozsony, Sopron és Pécs postapalotáinak megépítésére. A pécsi székházzal körülbelül egy időben készült el a zágrábi épület Foerk Ernő és Sándy Gyula tervei alapján. Bár a miniszter a pozsonyi épületre már 1902-ben kírta a tervpályázatot, Pártos Gyula architektúrája csak 1912-re épült meg. Az Orth Ambrus és Somló Emil tervezte soproni székház 1910-1913 között került kivitelezésre. 1914-ben fejezték be Alpár Ignác munkáját, a temesvári postaigazgatóság épületét.

A kivitelezés

Ahhoz, hogy az építkezést megkezdhessék, először a Nőegylet székházát kellett megvásárolnia a kincstárnak. A Nőegylet 40 000 koronát kért, az állam 32 000-t ajánlott. A 36 000 koronáról szóló megegyezés csak 1902-ben jött létre, ugyanis a tervpályázat eredményhirdetése után a minisztérium azzal a gondolattal foglalkozott, hogy az épületet három emeletre építi ki. A Nőegylet házában működő óvoda február végén

¹² A Postaépítészeti Magyarországon (Távközlési Könyvkiadó, Budapest, 1992) című munka szerint a nagy-szebeni igazgatóság már 1882-ben Kolozsvárra került.

zárta be kapuit.¹³ Balázs Ernő is ekkorra készült el a kivitelezés részletes terveivel, melyek leírása a Pécsi Naplóban is megjelent. Az olvasóknak bemutatott épület azonban több részletben különbözik a megvalósult architektúrától, ami azzal magyarázható, hogy a tervek újabb módosítások végett tavasszal visszakerültek a műépítészhez. Még ki sem írták az árlejtést a kivitelezésre, május végén bontani kezdték a Nőegylet házát. A jótékonykodó nők ugyanis megvették a régi székház építőanyagát, hogy abból hajlékot építhessenek a szegények számára.¹⁴ A kereskedelemügyi miniszter halála valószínűleg megakasztotta egy időre az építkezés menetét, mivel a versenytárgyalásról szóló hirdetés csak 1902. július 22-én jelent meg a sajtóban. A Pécsi Napló szerint az augusztus 30-i határidőig több mint száz ajánlat érkezett be a minisztériumba. A pécsi kereskedelmi és iparkamara arra kérte a minisztert, hogy hasonló ajánlati árak esetén a pécsi iparosokat részesítse előnyben. A korábbi állami építkezések – a vasútállomás és a honvédhadapród-iskola – esetében ugyanis budapesti cégek kapták a megbízásokat, elvéve a munkát a helyi iparosoktól. Örvendezve számolt be szeptember 21-én az újság arról, hogy a legtöbb munkát pécsi mesteremberek nyerték el, és a föld- és kőművesmunkák vállalkozója, Schlauch Imre pécsi építőmester máris nekilát 300 munkásával az építésnek.¹⁵ Az biztos, hogy munkaerőben nem volt hiány, mert 1902-ben 387 építőipari munkás volt munka nélkül. Régóta nem volt a városban nagyobb építkezés, márpedig a legnagyobb vállalkozónak számító Schlauch 800 munkásnak is kenyeret adott korábban. Október közepéig mégsem történt semmi, mert a miniszter takarékosági okokból az épület külső díszítésének egyszerűsítését rendelte el. "Október 14-étől nov. 17-ig naponként 50 kőműves és 130 napszámos dolgozott"¹⁶ az alapozásnál, melynek a fele készült el, mikor a havazás

¹³ Az óvoda bezárása után a Jótékony Nőegylet más épületben sem kívánt "gyermekkertet" működtetni. Az egyesületi összejöveteleket ideiglenesen a Kereskedelmi és Iparkamara székházában tartották 1905-ig, amikor a Mária és Mór utcák sarkán Pilch Andor tervei szerint felépült új házuk, a mai Bóbita Bábszínház épülete.

¹⁴ A város által adományozott ingyen telker, az Alsó Puturla utca 18. szám alatt 3 épületet emeltettek.

¹⁵ Schlauch Imre kapta még a kőfaragó, tetőfedő, burkolati, mázó-, szobafestő- és rabitzmunkákat. A bádogos-, vízvezeték- és csatornázási munkák Romeisz Györgynek, az azbesztmunka Wurster Antalnak, a lakatosmunka Kindl Ferencnek, az ornamentika a Zsolnay gyárnak jutott. A többi 9 munkanemben budapesti vállalkozók kaptak megbízást. Hogy ténylegesen kedvezőbbek voltak-e a pécsi mesterek ajánlatai, vagy a miniszter Opris Péter közbenjárására részesítette előnyben a helyi ipart, nem deríthető ki.

¹⁶ Pécsi Napló, 1902. november 23., 4.o.

és fagy miatt Némethy József, az építkezést ellenőrző mérnök beszüntette a munkát. Mivel az új postapalota átadása a postaigazgatóság már egy évvel meghosszabbított bérleti szerződésének 1903. október 31-én esedékes lejárataig reménytelen volt, a szerződést a kincstár költségén április 30-ra módosították.

Legközelebb 1903. január 11-én tudósított az újság az építkezés újraindulásáról. "A falak merészen törnek a magasba és lassan kibontakozik az egész épület (...)" – írta a Pécsi Napló március 22-én. Május 10-én a pécsi kőművesek béremelést és a 10 és fél órai munkaidő csökkentését kérték. A munkások sztrájk nélkül érték el, hogy a munkaadók megadták a fizetésemelést és beleegyeztek a 10 órás munkaidőbe. Júniusban a Kert utcai traktust már tető borította. Közben a város kérésére a kereskedelmi miniszter átengedte az új székház elkészültével felszabaduló régi postahivatal helyiségeit a városi hivatalok számára a városháza építkezésének idejére. Az augusztus 17-i városi közgyűlés elrendelte a Weidinger-féle ház kisajátítását, hogy lebontásával megindulhasson a Deák utca és a Jókai tér közötti kocsiforgalom. Szeptember végére eltűntek az állványok a postapalotáról, és elkészült a két felvételi csarnok vasszerkezete, ám ekkor az elmeogyintézetten dolgozó kőművesek beszüntették a munkát. Szeptember 30-ra a város összes építkezésén kitört a sztrájk. A Schlauch-cég munkásai a falazó kőműveseknek 30, a segédmunkásoknak és napszámosoknak 20, a női segédmunkásoknak 13 filléres órabért követeltek. A bérharc kirobbanásának az volt az egyik oka, hogy az építési vállalkozók a kevés munka megszerzéséért folytatott versengésben olyan nagy árengedményeket tettek, amelyek csak a munkások bérének csökkentésével voltak megadhatók. A problémát tovább súlyosbította az építőipari szakmák rendezetlensége. A sajtó szerint legalább 12 olyan vállalkozó volt a városban, akiknek nem volt építőmesterei képzettségük, ezért az építési engedélyekhez megvásárolták olyan mesterek aláírását, akiknek egyetlen vagyonuk az oklevelük volt. Ezek az építők olcsóbban dolgoztak a többi mesternél, szintén a munkások kárára. A békéltetés eredménytelenségét követően előbb a megye valamennyi jelentősebb építkezésén állt meg a munka, majd a sztrájkot vezető Ötös Bizottság a város összes munkását harcba hívta. Ennek eredményeként az általános sztrájk élén álló 1400 kőműves mellett 110 aszfaltozó, 600 Zsolnay gyári, 130 bőrgyári munkás, 70 asztalossegéd, cipé-

szek és csizmadiák, ácsok, fuvarosok, valamint a kőbánya és gázgyár dolgozói hagyták abba a munkát.¹⁷

Október 4-én 3500 munkás követelte helyzetének megjavítását. A legszervezettebb munkásegylet a kőműveseké volt, pártkasszájuk több hétig támogatni tudta a sztrájkoló munkások családjait. Elsőként Pilch Andor építész teljesítette a dolgozók kívánságait, de a kőművesek megfogadták, hogy csak akkor lépnek munkába, ha valamennyi munkaadó elfogadja követeléseiket. Leginkább Schlauch Imre ellenezte a bérek emelését, aki nemrég javított munkásai fizetésén. Október 8-án a kőművesek az átlag 4 filléres béremelés helyett csak 2 fillért kértek, amit minden vállalkozó elfogadott. A 10 napig tartó kőművessztrájk ezzel véget ért. "A gyűlésről a nagy munkáscsapat a munkásdal éneklése mellett vonult el a Gyár utcai helyiséghez, ahol még a Hymnust énekelték. A kivívott győzelem éltetésével oszlott szét a nagy tömeg."¹⁸

November közepére felkerült az üvegcupola a postapalota csarnokainak vasszerkezetére, elkészült a lépcsőház és a munkások a belső vakoláson dolgoztak. Ekkor derült ki a mérnöki hivatal számára, hogy a jóváhagyott terveken ajtók és ablakok kerültek az épület nyugati oldalára, annak ellenére, hogy a város elutasította a posta- és távírdaigazgatóságnak azt a kérelmét, hogy ez az oldal is homlokzattal bírjon. A város rendezési tervei között ugyanis nem szerepelt, hogy az épület mögött egy új utcát nyisson. Ezért felszólították a postaigazgatóságot, hogy ezek a nyílászárók a szomszédos telek beépülése esetében megszüntetendők lesznek. Tavaszra az épület teljesen elkészült, és lázasan dolgoztak a belső berendezésen. A tervezett költségeket jóval túlhaladó székházra a posta 1904. május 1-től kapott lakhatási engedélyt. Először az igazgatóság irodái népesültek be, a postahivatal július végén költözött át, míg legkésőbb a vezetékek beszerelése miatt a telefonközpont foglalta el a helyét.

Az új postapalotában 77 hivatalnok, a posta- és távírdaigazgatóság alkalmazásában 41 ember dolgozott. Az első nyáron az üvegcupola alatti nagy hőség, télen a fűtésrendszer meghibásodása folytán a hideg okozott gondokat. Az új palotában a nehézségek ellenére megindult a munka, és általa város nemcsak egy hivatallal gazdagodott, de a posta Pécs egyik legszebb architektúrája ma is.

¹⁷ Szita László: A baranyai-pécsi munkásmozgalom története. Pécs 1985.

¹⁸ Pécsi Napló, 1903. október 8., 3.o.

STEHLER GYÖRGY

„OSZTRÁKSÁG”

„Ausztria lényege nem a centrum, hanem a periféria. Ausztriát nem az Alpokban kell keresni, ott zergék vannak, havasi gyopár és tárnics, de kétféjű sasról alig hallottak. Az osztrák lét a Korona országaiból táplálkozik és belőlük merít újra meg újra.”

- Josef Roth -

Mi az, hogy „osztrák”? Létezett-e, létezhett-e önálló osztrák identitás a Monarchia széthullásának vészterhes pillanataiban? Hol húzódnak az osztrák-német viszony kettősségének történelmi gyökerei? Az alábbiakban kísérletet teszek az osztrák történelem mérföldköveinek vázlatos áttekintésére az első világháborúig, és ezen keresztül annak a különleges történelmi szerepnek a bemutatására, amelyet Ausztria a közép-kelet európai térségben játszott.

Az identitást, azaz egy társadalmi csoport vagy egy bizonyos személy kivett öntudatát különféle tényezők határozzák meg: többek között a genetikai hovatartozás, a szociális (család, falu, város) és a természetes környezet (ország jellege, klimatikus viszonyok), a konkrét politikai és gazdasági keretfeltételek, valamint a nemzedékről nemzedékre továbbhagyományozott vallási, illetve világnézeti tényezők. Közülük is kiemelkedik a kollektív történelmi, vagy kulturális emlékezet, tehát a múltra való visszatekintés és hivatkozás. Ezt az embernek az a hajlama, készítetése teszi különlegessé, hogy önmagát, létezését történelmi összefüggések függvényeként szemléli.¹ A történelmi emlékezet elsajátítása már gyermekkorban, az anyanyelv útján megkezdődik, a nyelv szavai által közvetített valóság tartalmak útján, hiszen ezek befo-

¹ Moritz Csáky, „Historisches Gedächtnis” und Identität. In: Geschichte und Gegenwart 1991/2. sz., 133. o.

lyásolják, meghatározzák az egyén gondolkodásmódját is; „a nyelv tehát, ahogy azt már John Locke is megállapította *«Essay concerning human understanding»* (1690) című művében, egyszerre a társadalom szinkron és diakron kötőeleme, és használata felelősséggel jár, hiszen egyszerre hordoz *«igazságokat»* és *téveszméket»*.² Ezért a történelmi múltra való hivatkozást, melyet a nyelv közvetít, mindig bizonyos kritikával kell szemlélni. Ez a kritikai szemléletmód egyrészt segíti a történelmi összefüggések felismerését, másrészt lehetőséget nyújt az árnyaltabb, objektívebb állásfoglalásra is a múlt eseményeivel szemben. Egy nagyobb történelmi összefüggésrendszer tudatos elfogadása azonban egyúttal felelősséget is jelent; az ember nem függetlenítheti magát a történelmi folyamatoktól, amelyek a máig hatva mindennapjainkat is formálják. A történelmi emlékezet ugyanis nem korlátozódik pusztán a beszélt és írott nyelvre, éppúgy jelen van a társadalmi és politikai hagyományokban, az ember etnikai és kulturális környezetében, a zenében, a konyhaművészetben, a mindennapi viselkedési normákról nem is beszélve.³

Ami a közép-európai régióban lezajló történelmi folyamatokat illeti, kijelenthető, hogy a térség döntő történelemformáló tényezője mindig is a nyelvi, kulturális és etnikai sokszínűség volt. Európa más részeivel ellentétben, ahol a sokszínűség talán nem ennyire szembeötlő, ebben a térségben az egyének, társadalmi csoportok mindig is számos etnikai, nyelvi, és kulturális konfrontációnak, formáló hatásnak voltak és vannak kitéve napjainkban is. Míg a térség az ókorban a Római Birodalom északi periferiája volt, addig a népvándorlás után, a 976-ban a bajor Babenbergeknek adományozott „Ostmark” a Szent Római Birodalom délkeleti határvidéke, védőbástyája lett. Az először III. Ottó egyik 996. november 1-én kelt oklevelében említett „Ostarrichi”⁴ (szó szerint „Ke-

² Csáky, i.m., 133. o.

³ Csáky, i.m., 134. o.

⁴ „... azon a vidéken, amelyet a nép nyelvén Ostarrichi-nek neveznek (in regione vulgari vocabulo Ostarrichi ...).” Az „Ostarrichi”, Österreich nevet a 10-12. században túlnyomórészt a jogi-adminisztratív jellegű írásbeliség használta, míg a költészetben, ezen belül is főként a népköltészetben kezdetben inkább „Osterlant” (Osterland, „Keleti Ország”, keleti országrész) elnevezés volt jellemző. A 12. század közepétől hivatalos latin országnévként az „Austria”, a köznyelvben pedig az „Österreich” használata vált általánossá. Nem kizárt azonban, hogy az Ostarrichi és az Osterlant mellett egy ideig még egy, szintén a keleti égtájából képzett elnevezést is használtak. A mai Ausztria területének jelentős része ugyanis már a 6-7. században bajor törzsi terület volt. Ezt a törzsi területet máig bizonyíthatóan legalább három, égtájak szerint megkülönböztetett „Gau”-ra (északi, nyugati és déli) osztot-

leti Birodalom”, ebben az esetben egy ország keletre fekvő vidéke) név azonban már magába foglalta a Duna-mentén kelet felé irányuló terjeszkedés igényét is. Ausztria külső és belső megszilárdítása a 12. században érte el első csúcspontját, amikor is 1156-ban a Babenbergerek országa hercegség rangjára emelkedett, kiváltságos politikai helyzetbe kerülve ezzel a birodalmon belül.⁵ A Babenbergerek a cseh király után a leghatalmasabb birodalmi fejedelmek voltak, hercegségük a német udvari kultúra egyik központjává vált. Az uralkodói család utolsó tagja, II. (Harcias) Frigyes herceg (1230-1246) magyarok elleni harcban esett el a Lajtánál. Halála után az osztrák miniszteriálisok 1252-ben Přemysl Ottokár cseh királyt (osztrák herceg 1252-1278) hívták meg a trónra, aki egy évvel később feleségül vette Frigyes Margarete nevű hűgát, hogy uralmát törvényessé tegye, 1261-ben azonban elvált tőle. Uralkodása alatt Ausztriát egyesítette a Vencel-korona tartományaival, a magyaroktól elfoglalta Stájerországot, hatalma megszilárdítására pedig számos várost alapított. Azonban túlságosan keménykezű uralkodónak bizonyult, ezért a nemesség jelentős része átpártolt az újonnan megkoronázott német király, I. Habsburg Rudolf (1273-1291) szolgálatába. Ottokár nem fogadta el I. Rudolfot hűbérurául, aki emiatt nem ismerte el uralkodói igényét a Babenberg-tartományokra. Ottokár 1276-ban színleg behódolt, majd 1278-ban háborút kezdeményezett, de a morvamezei ütközetben vereséget szenvedett és életét vesztette.

Az új uralkodók csak fokozatosan telepedtek meg az egykori Babenberg területeken, kezdetben idegeneknek számítottak, korabeli történetírók híradásai alapján különösen sváb kíséretük „örvendett” általános közutálatnak.⁶ A 14. század első évtizedében már az osztrák hercegség a dinasztia legfontosabb országa. A rövidesen a későbbi Habs-

ták fel, amelyek közül éppen a keleti fekvése nem ismert, pedig eivben léteznie kellett. Elképzelhető, hogy ez a terület „Ostmark”-kal, illetve „Osterlant”-tal volt azonos, ezt azonban mindeddig nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítani. *Erich Zöllner, Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte.* Wien 1988, 9-15. o.

⁵ Az osztrák történelem egyik érdekessége, hogy bár Ausztria 1156-ban hercegség, 1453-ban főhercegség lett, 1804-től pedig császárság, királyság nem volt soha. A királyság létrehozására tett kísérletek 1245-ben II. Frigyes herceg, az utolsó Babenberg uralkodása alatt, később V. Frigyes osztrák főherceg (1463-1493) [német királyként IV. Frigyes (1440-1493), német-római császárként III. Frigyes (1452-1493)], majd 1516-ban fia, az összes Habsburg tartományt egyesítő I. Miksa (1508-1519) „választott római császár” alatt, végül pedig az 1620-as években III. Ferdinánd (1637-1657) uralkodása idején sorra kudarcot vallottak. *Zöllner, i.m., 31-35. o.*

⁶ *Zöllner, i.m., 33. o.*

burg örökös tartományok területét magába olvasztó államképződmény létrejötte nem csupán a speciális határvidék-jellegnek, katonai hódításnak vagy különösen aktív politikának volt köszönhető, sokkal inkább egy spontán összefogási, egyesülési folyamat eredményezte. E folyamat eredményeként Stájerország (1186/1192), majd Krajna, Karintia, Tirol, Isztria, Trieszt, Görz (1363/1500) véglegesen egyesült a Babenberg-Habsburg államalakulattal.⁷

Ausztria nagyhatalommá válása és a „keleti birodalom” nem valószínűsíthető volna meg azonban a Szent Római Birodalom 1508-ban, I. Miksa (1508-1519) által elnyert császári koronája és a német államokhoz való szoros politikai-kulturális kötődés nélkül.⁸ Magyarország és Csehország megszerzése 1526-ban csupán mindazon egyesítési törekvéseknek a valóra válását jelentette, *„amelyekkel ezt megelőzően a cseh Přemyslek, vagy a Luxemburgok, a lengyel-cseh Jagellók, illetve a magyar Anjouk vagy Hunyadi Mátyás is megpróbálkoztak.”*⁹ A sokat idézett mondás, *„Bella gerant alii, tu felix Austria nube”* hamis elképzeléseket sugallhat, hiszen a létrejött hatalmas közép-európai államképződmény nem kizárólag a dinasztikus házasságok eredménye volt. Az, hogy a térség államai képtelenek bizonyultak a török fenyegetés kivédésére, és a mohácsi csata után, amelyben II. Lajos magyar király elesett, aktuálissá vált az örökösödés kérdése, sokkal inkább belső gyengeségük következménye, nem tudatos Habsburg politika eredménye, és *„a kialakult kaotikus viszonyok és események közepette egyszerűen a Habsburgok bizonyultak a legerősebb konszolidáló erőnek.”*¹⁰ Mindez azonban a birodalom súlypontjának eltolódását is jelentette kelet felé, a Duna-medence térségébe. A megnövekedett birodalom geopolitikai helyzetét így két földrajzi tényező befolyásolta döntően: az Alpok és a Duna. Míg az Alpok tökéletes, erődítményszerű déli határt képez, addig a német területtől eredő Duna egymástól földrajzilag, etnikailag és kulturálisan teljesen eltérő tájegységeket szel át; folyása tulajdonképpen a terjeszkedésnek is irányt szabott, a partján fekvő Bécs pedig a későbbiekben *„ugródeszkául*

⁷ Helmut Rumpler, Österreich und Europa aus historischer Sicht. In: Herbert Krejci (Hrsg.), Das reiche Land. Wien 1989, 10. o.

⁸ Andreas Mölzer, Zur Identität Österreichs. Gedanken zum Millenium 1996. Wien 1996, 20. o.

⁹ Csáky, i.m., 135. o.

¹⁰ Rumpler, i.m., 11. o.

*szolgált a német Ausztria birodalmi feladataihoz Közép-Európa délkeleti térségében.*¹¹

A Habsburg állam formálódásának szempontjából döntő fázis vette kezdetét a 17. század közepétől. A harmincéves háborút (1618-1648) lezáró vesztfáliai béke (1648) a Szent Római Birodalom kötelekének lazulását eredményezte; a császári cím fő alapját immár a közép-európai dinasztikus hatalom képezte és folytatódott egy kifelé mind szilárdabbá, egységesebbé váló államalakulat kifejlődése. Bár fennmaradtak a rendtartományi képviselők, de a politikai életben egyre növekvő szerepet vállalt a dinasztiahoz hű udvari és katonai nemesség, a hadsereg főparancsnoka az uralkodó lett, akinek további fontos támaszai voltak az egyházi intézmények és az állami hivatalnoki kar. Az osztrák és európai irodalomban, illetve a nem hivatalos írásbeliségben ekkoriban kezd elterjedni az „osztrák monarchia” kifejezés. Később úgyszólván bevett szokássá vált, hogy röviden csak „monarchiaként” említsék, úgymint mindenki tisztában volt vele, melyik államot értik ez alatt.¹²

A birodalmi súlypont áthelyeződésével a Habsburg uralkodóház fő problémájává a török elleni küzdelem vált. 1683-ban Kara Musztafa nagyvezír seregének veresége Bécs alatt egyszerre jelentette az Oszmán Birodalom nyugati terjeszkedésének végleges kudarcát, és a felszabadító háborúk kezdetét. A török kiűzése a Habsburg uralkodóháznak példátlan lehetőséget teremtett dinasztikus hatalmának további gyarapítására. Ausztria történelmi missziójában ezzel új fejezet kezdődött: a felszabadított területeket újra be kellett kapcsolni a kereszténység és a nyugati kultúra vérkeringésébe. *„Ami itt létrejött, bár nem tartozott a birodalomhoz, azonban egyrészt mégis összekötötte vele a német-római koronát viselő uralkodóház, másrészt a német keleti és délkeleti terjeszkedés újabb és utolsó hatalmas hulláma révén kötődött a Nyugathoz és a német Közép-Európa-hoz.”*¹³

A vesztfáliai béke által teremtett politikai realitásokhoz igazodva VI. Károly (1711-1740), férfiágon az utolsó Habsburg, apjától, I. Lipóttól (1658-1705) és bátyjától, I. Józseftől (1705-11) eltérően – akiknek szeme előtt még a római császári cím régi tekintélyének visszaállítása lebegett – a dinasztikus érdekeket már a birodalmi érdek fölé helyezte. Bár a spanyol területekről le kellett mondania (spanyol örökösödési háború, 1701-

¹¹ Mólzer, i.m., 16. o.

¹² Zöllner, i.m., 56. o.

¹³ Mólzer, i.m., 21. o.

1714), uralkodása alatt az osztrák monarchia valódi nagyhatalommá vált és legnagyobb kiterjedését érte el. A Pragmatica Sanctióval (1713) pedig, amely a nőági örökösödés mellett országai feloszthatatlanságát és szétválaszthatatlanságát is kimondta, megteremtette az összállamiság jogi feltételeit is. A halála után kitört osztrák örökösödési háború (1740-1748) kihívása ahelyett, hogy alapjaiban rázta volna meg a monarchiát, csak tovább erősítette annak egységét. Mária Terézia (1740-1780) és II. József (1780-1790) reformjai modernizálták az államigazgatást, elősegítve a társadalom polgári fejlődését. Az általános iskolakötelezettség bevezetése, az örökös jobbgátság eltörlése, az egyház és a nemesség befolyásának visszaszorítása, a közigazgatás és a bíraskodás megreformálása és a felekezetek egyenjogúságának elismerése legalább részben orvosolták azokat a visszásságokat, amelyek hasonló körülmények között a nagy francia forradalom kitöréséhez vezettek. II. Józsefnek a monarchia fokozottabb központosítására és az egyes országok és tartományok különleges helyzetének megnyirbálására irányuló intézkedései – melyekkel az állami egységet kívánta még inkább erősíteni – azonban kudarcot valótáltak. Csak utódjának, II. Lipótnak (1790-1792) sikerült a belső békét helyreállítani, ezt követően azonban már a forradalmi és a napóleoni Franciaország elleni harcok hosszú időszaka következett.

A Szent Római Birodalom 1806-ban áldozatul esett a napóleoni politikának és a német fejedelmek birodalomellenességének. Amikor II. Ferenc a Szent Római Birodalom utolsó (1792-1806) és Ausztria első (1804-1835) császára 1804. augusztus 11-én proklamálta az örökletes Osztrák Császárságot, és 1806. augusztus 6-án Napóleon és a német fejedelmek nyomására lemondott a Szent Római Birodalom teljesen kiüresedett császári címéről. Mindez célszerű és logikus döntésnek volt tekinthető, hiszen hatalmának valódi bázisát immár csakugyan saját országa és a keleti területek jelentették.¹⁴ Az örökletes osztrák császári cím felvétele ko-

¹⁴ Az osztrák-német történelmi és sorsközösséget hangsúlyozó *Andreas Mölzer* szerint a lemondás valószínűleg a Habsburg politika talán legsúlyosabb következményekkel járó lépése volt, hiszen ezzel „a maguktól értetődő kapcsolatok ellenére is, amelyek 1806 után is fennálltak és a kizárólag osztrák-Habsburg császárságot összekötötték az elstüllyedt Szent Birodalommal, Bécs leválasztotta magát tulajdonképpen birodalmi gyökereiről.” Lásd *Mölzer*, i.m., 25. o. *Felix Kreissler*, az osztrák identitás egyik legelismertebb kutatója ezzel szemben egy olyan történelmi elszakadási folyamat (mérőföldkövei: 1804, 1848, 1866, 1918/19, 1933, 1934, 1938, 1945) első lépésének tekinti, melynek során Ausztria mindinkább elkülönülve a német területektől fokozatosan önálló nemzetté vált. „A Szent Római Birodalom, amellyel a pángermánok sorsközösség-elméletüket támasztják alá, legalábbis a harmincéves háború óta pusztán fikció volt. (...) Ezen kívül ez a birodalom minden volt, csak

rántsem tekinthető minden előzmény nélküli lépésnek: már a 18. század közepén bevett gyakorlatnak számított, hogy az uralkodóként a tényleges hatalmat kezében tartó Mária Teréziát ezzel a címmel illették. Mindez sokkal inkább a dinasztikus hatalomban betöltött meghatározó szerepének volt tulajdonítható, nem pedig annak, hogy 1745-től férje, a különösebb politikai képességekkel nem rendelkező Lotharingiai Ferenc (1745-1765) viselte a Szent Római Birodalom császári koronáját.¹⁵

A napóleoni háborúk utáni nagy európai rendezést végrehajtó bécsi kongresszus egyik fő célja az volt, hogy stabil erőegyensúlyt hozzon létre, amelynek keretében a hatalmak az egymás közti nézeteltéréseiket a jövőben békés úton rendezik. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a nagyhatalmi ambíciókat nehéz lesz egyeztetni: a lengyel területekkel gyarapodó Oroszország egyre fokozottabb érdeklődést tanúsított a Balkán iránt is, az egykori Szent Római Birodalom „gazdátlanra” vált területei feletti befolyásért pedig megkezdődött a Poroszország és Ausztria közti vetélkedés. Ausztria a bécsi kongresszus után a „Szent Szövetség” tagjaként az európai kontinentális erőegyensúly egyik központi hatalmává vált. Túlságosan gyengének bizonyult azonban ahhoz, hogy befolyását hosszú távon érvényesíteni is tudja. Németországban a bécsi kongresszus 1815. június 10-én létrehozta a Német Szövetséget (*Deutscher Bund*, 1815-1866), amely nem volt egyéb szuverén államok - 35 állam és négy szabad város - pusztá föderációjánál. A kongresszus „fogadott gyermekeként” is emlegetett Német Szövetségnek egyetlen közös szerve az egyes államok küldöttjeiből álló, Majna-Frankfurtban ülésző parlament volt, melynek elnöki jogkörét Ausztria látta el. A Német Szövetség a metternichi befolyás következtében az alkotmányos és német nemzeti egységtörekvések visszaszorításának eszközévé vált.

A nemzeti eszmét a napóleoni háborúk ruházták fel azzal a politikai töltettel, amely egészen a 20. századig meghatározó maradt, hiszen a nemzeti ellenállás és a politikai haladás ekkoriban ugyanazt jelentették, ugyanannak a politikai ideológiának a részei voltak. A németiséghez való tartozás hangsúlyozása Ausztriában elsősorban a feltörekvő, képzett, német nyelvű polgárság körében talált népes táborra. Tény, hogy az

nem tisztán német: bármennyire lazán is, de valamennyi európai országhoz kötődött. (...) Ami Ausztriát illeti, egyrészt a «birodalom» része volt, amíg az formailag fennállt, másrészt országainak sokkal nagyobb hányada soha nem tartozott a birodalomhoz. Mária Terézia uralkodásának legnagyobb részét azzal töltötte, hogy birodalmát fegyverrel védelmezze II. Frigyes porosz királytól és más német fejedelmektől.” Lásd Kreissler, i.m., 20. o.

¹⁵ Zöllner, i.m., 58. o.

etnikailag sokszínű Habsburg birodalomban 1815 után is a német elem képviselte a császárságot és a birodalmi eszmét, és a Német Szövetség ezután is összekötötte a dunai monarchiát a német területekkel, biztosítva a német etnikum és kultúra zavartalan áramlását. A tanult polgári körökben mindez összekapcsolódott a Monarchián belüli német jelleg kihangsúlyozásával, illetve a közép-európai német kultúrmisszió – melynek bástyája az Európát a „szláv keletől” védelmező Ausztria – gondolatával, amely a „második német államként” is emlegetett első köztársaság időszakában újra felbukkan.¹⁶

A német nemzeti mozgalom elismerése és pártolása a Habsburg birodalmat azonban már a kelet-európai nemzeti mozgalmak születésének időpontjában komoly szakítópróba elé állíthatta volna, ezért ki kellett állnia az általa képviselt, nemzetek feletti állam eszméjéért. II. József nyelvrendelete óta a magyarok, csehek, olaszok és lengyelek nemzeti mozgalmai ellenálltak bárminemű germanizálási kísérletnek.¹⁷ Másrészt számos bizonyíték támasztja alá azt a feltételezést, hogy a napóleoni háborúk idején Ausztriában egy jellegzetesen osztrák, nem német patriotizmus kifejlődése is megkezdődött.¹⁸ Ez a patriotizmus alkotóelemeinek összetettsége, sokszínűsége miatt nem követhette a nemzetállamot zászlajára tűző fiatal német nemzeti mozgalom által kijelölt fejlődési irányt. A többi német állammal fennálló kapcsolatokban ez újabb törést eredményezett, *„Ausztria ekkor szakított azzal, hogy egyszerűen «né-*

¹⁶ Csáky, i.m., 138. o.

¹⁷ A 19. századi Európában uralkodó különböző viszonyok meghatározására két különböző nemzetfogalom alakult ki. Nyugat-Európában Franciaországban és Angliában már a középkorban kialakult a központosított királyság, így a francia forradalom nem csupán állami főhatalommal ruházta fel a népet, hanem egy, a nép és állam egységét hangsúlyozó politikai nemzetfogalom is született. Közép- és Kelet-Európában, különösen a német nyelvű térségben egy etnikumhoz kötődő nemzetfogalom fejlődött ki. 1806-ban a számos kisebb államból álló Szent Római Birodalom megszűnt létezni, és ezt követően északon és a középső területeken Poroszország, délkeleten pedig a soknemzetiségű osztrák császárság vette át a vezetést. Ennek hatására a német nyelvű térségben mindenekelőtt Herder, Hegel, Fichte és Adam Müller hatására egy elsősorban a közös nyelvhez és kultúrához kötődő nemzetfogalom alakult ki, amely az egységes Németország eszméjét szolgálta. Friedrich Meinecke, német történész, aki elsőként foglalkozott komolyabban a nemzetek kialakulásának problémáival, 1908-ban a két el

met» legyen”, a német ügyekben fokozatosan átengedte a kezdeményezést Poroszországnak és ugyanúgy küzdött a pángermán eszrnék ellen, ahogy korábban a forradalmi és napóleoni Franciaország ellen is harcolt.¹⁹

1848-ban a német nacionalizmus és a liberalizmus egyesült erővel indult rohamra. Bécs számára a legnagyobb kihívást a magyar szabadságharc mellett a Német Szövetséghez tartozó államok küldötteiből alakult frankfurti Német Nemzetgyűlés jelentette. Az ott összegyűlt polgári nacionalisták proklamálták „Nagy Németországot”, amely Ausztriának a Német Szövetséghez tartozó területeit is magába foglalta volna. Követelésük azonban nem csak a német lakosságot érintette, hanem értelemszerűen az ott élő cseheket, lengyeleket, szlovéneket, olaszokat is, akik így egy csapásra egy nemzeti alapokon nyugvó germán-német birodalom állampolgárai lettek volna. Azonban „akkoriban és még hosszú ideig sokak számára Ausztria kínálta a lehető legjobb megoldást egyetlen népek és nemzetiségi csoportok egyetlen állam keretein belüli együttélésére a Németország, Oroszország és a Török Birodalom közötti tágas térségben.”²⁰ A birodalom lakosai tökéletesen tudatában voltak államuk sokszínűségének, amely mindenekelőtt annak jelentősebb városaiban, legfőképpen Bécsben nyilvánult meg. A tarka etnikai összetétel a törvényszerű feszültségek és konfliktusok mellett azzal a következménnyel is járt, hogy a közös történelem során kifejlődhetett, kifejlődött egy úgynevezett „felettes identitás.”²¹ A régió lakosainak számára a közös történelmi múlt által hordozott sokszínűség mindmáig nyilvánvaló, hiszen az idők folyamán ebben a térségben konkrét politikai határokkal el nem választhatóan népek, nyelvek és kultúrák fonódtak össze és hatottak egymásra. Mindez a térség legkülönbözőbb országaiban vezetett állandó akkulturációhoz, ennek hatásaként hasonló, vagy éppenséggel tökéletesen megegyező társadalmi, gazdasági és kulturális jellegzetességek kialakulásához, végső soron pedig egy közös tudatállapothoz (*Civilità mitteleuropea*).²²

A Monarchiára és államaira jellemző etnikai, nyelvi és kulturális keveredés, többarcúság (*pluralitás*) feltérképezését Moritz Csáky professzor, a téma neves osztrák kutatója a következő szempontok alapján

¹⁹ Rumpler, i.m., 15. o.

²⁰ Rumpler, i.m., 17. o.

²¹ Csáky, i.m., 134. o.

²² Csáky, i.m., 134. o.; Urs Bitterli, „Vadak” és „civilizáltak”. Budapest 1982, 206-215. o.

végezte: megkülönböztet belső (*endogén*) és külső (*exogén*) pluralitást.²³ A belső pluralitás a csak egyes országrészek jellemző politikai-alkotmányos tradícióit, etnikai-nyelvi és kulturális sokszínűségét jelenti. Ez a belső sokszínűség azonban – bár magától értetődően épp a különbségekre épült – cseppet sem volt kirekesztő jellegű, sokkal inkább közvetítőként működött, elősegítve a kölcsönös befolyások rendszerének kialakulását. Külső, kívülről ható pluralitás alatt Moritz Csáky az összeurópai (német, francia, olasz) etnikai, nyelvi és kulturális hatásokat érti, amelyek csatornáiként a birodalom német tartományai vagy azok az országrészek szolgálták, amelyek csak átmenetileg tartoztak a birodalomhoz. Ezek a hatások a 18. századtól döntően befolyásolták, formálták mind a külön kategóriát képező bécsi, mind az egyetemes osztrák kultúrát.

Ausztria tehát továbbra is ragaszkodott a nemzetek felett álló univerzális állam eszméjéhez, és megerősödve került ki a forradalomból, bár a nacionalizmus korában az osztrák császárság kétségtelenül „idegen testnek” számított Európában. Mégis, mit értettek akkoriban „osztrák császárság” alatt? Az olmtüzi oktrojált alkotmány (1849. március 4.) és a szilveszteri pátens (1851. december 31.) még a Monarchia egész területét az „egyetlen és oszthatatlan” osztrák császársághoz tartozónak nyilvánította. A forradalmat követő neoabszolutizmus egységesítő politikája azonban az 1859-es solferinói vereség és a pénzügyi problémák miatt kudarcba fulladt, és az 1860. október 20-án kelt októberi diploma már egy föderalista jellegű berendezkedést irányoz elő, hangsúlyozva a magyar korona országainak bizonyos különállását, de az államképződmény egészét még mindig osztrák császárságként említi. A februári pátens (1861. február 26.) az államalakulatra a „monarchia”, vagy a „királyságaink és tartományaink összessége” kifejezéseket használta.²⁴

A Habsburg monarchia felbomlása a külpolitikában elszenvedett kudarcokra, majd az ezek következtében végbemenő belpolitikai változásokra, a multinacionális birodalmat összetartó kohéziós erő meggyengülésére vezethető vissza. Az 1859-es francia-olasz-osztrák háborúban III. Napóleon kiszorította a Monarchiát Lombardiából, 1866-ban pedig Poroszországtól szenvedett vereséget. *„Bár ezt a német-osztrák háborút a Németország feletti uralomért folytatott utolsó háborúnak nevezik, a valóságban ez a harc már eldőlt. A háború osztrák részről csak utóvéd-*

²³ Csáky, i.m., 136. o.

²⁴ Zöllner, i.m., 62. o.

harc volt, a königgrätz²⁵ (1866. július 3.) csata pedig csupán egy régóta nyilvánvaló fejlemény hivatalos nyugtázása: Ausztria kizárása a «Német Szövetségből», ahol ezután Poroszország mondta ki a döntő szót, és 1870-ben végül elérte célját: a második császárságot, egy Porosz-Németországot.²⁶ Revánsra a porosz-francia háború idején (1870-1871) sem nyílt lehetőség: a Monarchiát a poroszok győzelmében érdekelt Oroszország tartotta sakkban. A Német Császárság kikiáltása és Vilmos porosz király császárrá koronázása 1871. január 18-án pedig hivatalossá tette kizárását a német ügyekből.

A háború kitörése előtt az osztrák császárság 650 000 km² nagyságú területével Oroszország után a legnagyobb európai birodalom volt. Az 1867-es kiegyezés után a Monarchia nem magyar része, a hivatalosan Ausztriának nevezett Ciszlajtánia területe kevesebb volt, mint ennek a fele (300 000 km²). 1867 dilemmáját Ausztria számára az jelentette, hogyan változik meg a kiegyezéssel Magyarország helyzete, hol foglalja el új pozícióját: Ausztrián belül, vagy mellette? A kiegyezéssel de facto az utóbbi valósult meg.²⁷ Ennek következtében az „osztrákság” fogalma „permanens krízishelyzetbe” került, az „Ausztria” név immár csak Ciszlajtániát jelentette, és „ha Ausztria-Magyarországról, az Osztrák-Magyar Monarchiáról, vagy (amit Magyarországon elutasítottak) osztrák-magyar birodalomról volt szó, akkor Ausztria alatt a birodalom «nyugati felét» (amelyhez egyébként a keleten fekvő tartományok, Galícia és Bukovina is tartoztak) értették.”²⁸

A német elemet igazán csak az 1866-os porosz-osztrák háborúban elszenvedett vereség és annak következményei ébresztették rá, hogy kisebbségbe került a császárságon belül. Az állami és a politikai életet kizárólag a csupán az összlakosság 44,1 %-át kitevő németek és magyarok tartották kézben. A Monarchia etnikai sokszínűsége – bár a pluralisztikus jelleg kétségtelenül valamennyi nemzetiség számára hordozott előnyöket, – a nemzetiségi mozgalmak kibontakozásának korában túlhaladtá, terhessé vált, mert az állam „elmulasztotta az időszerű, a társadalmi változásoknak megfelelő reformokat. Mindazonáltal a gyakorlatban megmutatkozott, hogy az ilyen reformok nem annyira a kormány-

²⁵ Ma: Hradec Kralové (Csehország).

²⁶ Kreissler, i.m., 21. o.

²⁷ Gerald Stourzh, Vom Reich zur Republik. Studien zum Österreichbewusstsein im 20. Jahrhundert. Wien 1990, 31. o.

²⁸ Zöllner, i.m., 67. o.

*zati rendszer konzervativizmusán, mint a súlyos szerkezeti nehézségeken feneklettek meg.*²⁹ A nemzetiségi követelések megvalósítása a gyakorlatban már csak azért is nehézségekbe ütközött, mert Salzburg, Tirol, Alsó- és Felső-Ausztria kivételével a monarchia valamennyi országa és tartománya etnikailag vegyes lakosságú volt, így bármelyik nemzetiség számára tett engedmény a többiek elégedetlenségét vonta, vonhatta volna maga után.

A belső problémákat az újabb külpolitikai kihívások csak súlyosbították. Az 1854-es krími háború óta az orosz pánszlávizmus egyre intenzívebben törekedett arra, hogy politikai befolyását kiterjessze a Török Birodalom keresztény balkáni területeire. Az 1878-as berlini kongresszuson még egyszer sikerült valamelyest tompítani a Balkán miatt kialakult orosz-osztrák ellentétet, de az 1905-ös orosz-japán háborúban elszenvedett mukdeni és csuzimai vereségek után Oroszország a távol-keleti terjeszkedés kudarcáért kárpótlást keresve ismét feltűnt a Balkánon. Ezért részben kényszerből, részben szándékosan támogatta a megnyerni kívánt balkáni államokat, mindenekelőtt a „Balkán Piemontjának” szerepében tetszelgő Szerbiát. Szerbia azonban nem csupán a szerbek összefogására törekedett, hanem valamennyi délszláv egyesítésére, így igényt formált a Monarchia szerb, horvát és szlovén lakta területeire is. Ennek megakadályozására és mindenekelőtt egy Monarchián belüli horvát vezetésű délszláv állam megteremtésének céljával határozta el a bécsi kormányzat 1908-ban az akkor még török fennhatóság alatt levő Bosznia-Hercegovina annektálását. Röviddel azelőtt sikerült tető alá hozni Morvaországban és Bukovinában a nemzetiségek kiegyezését. Csehországban sikeresen haladtak előre a német-cseh tárgyalások, és a kiegyezés 1911-re csaknem biztosnak volt tekinthető. A birodalmi parlamentet demokratizálta az 1907-es alkotmányreform a férfiak általános, egyenlő és titkos választójogáról. A Koerber-kormány (1900-1904) sikeres gazdaságpolitikája még egyszer bebizonyította, milyen előnyökkel jár a Dunamedence valamennyi népe számára a Monarchia nagy gazdasági egységéhez való tartozás.

Bécs ezzel egyidejűleg az európai kultúra egyik fővárosává nőtte ki magát. A századforduló környékén vált különösen aktuálissá az önálló osztrák identitás létezéséről folytatott vita is, amikor a Monarchián belüli nemzetiségi konfliktusok elérték csúcspontjukat, megkérdőjelezve egy nemzetek felett álló osztrákság eszméjét. Ennek hívei újra és újra

²⁹ Rumpler, i.m., 18. o.

hangsúlyozták a Monarchia egyedi történelmi fejlődését, etnikai, nyelvi és kulturális összetettségét, és elismerték ugyan a német kultúra jelentős szerepét összetevőként, de tagadták a sokak által követelt egyoldalú azonosítást a német kultúránemzettel.³⁰

A szarajevói merénylet a Monarchia létezésének talán legkritikusabb pillanatában történt, egyrészt egy fellendülést ígérő közhangulatban, másrészt súlyos nemzetiségi és társadalmi problémák közepette, de mindenekelőtt a legteljesebb külpolitikai elszigeteltségben.³¹ A merényletre Bécs pontosan úgy reagált, ahogyan azt a Monarchia ellenségei várták. A kezdeményezést a Berchtold külügyminiszter és Conrad vezérkari főnök által vezetett háborús párt ragadta magához, amely a hagyományos kül- és belpolitikai orientációhoz bármilyen áron ragaszkodó, mindenféle reformot elutasító köröket képviselte. A döntés a háború mellett egyúttal a Németországhoz való legszorosabb kötődés és kiszolgáltatottság felvállalását is jelentette. A háborús vereség további lendületet adott a régóta nagyobb önállóságra törekvő nemzetiségi mozgalmaknak, amelyeket Wilson amerikai elnök is felkarolt 1918 januárjában proklamált 14 pontos békeprogramjában. A Monarchia föderatív államalakulattá történő átszervezéséből semmi sem lett, jóllehet I. Károly császár (1916-1918) az utolsó előtti pillanatokban, 1918. október 16-án sokat ígérő manifesztumot bocsátott ki a tervezett új nemzeti-szövetségi államról:

„Ausztriának, népei akaratát követve, szövetségi állammá kell válnia, amelyben minden néptörzs a maga lakhelyén önálló közösséget alkot. [...] Azokhoz a népekhez, melyek önrendelkezésén az új birodalom alapjául fog szolgálni, szól hívó szavam, hogy működjenek közre a nagy mű létrehozásában az egyes nemzetek birodalmi parlamenti képviselőiből alakított nemzeti tanácsok útján, melyeknek a népek érdekeit úgy az egymás közötti kapcsolatokban, mint pedig a kormányommal való érintkezésben érvényre kell juttatniuk.”³²

A manifesztum azonban ekkor már épp az ellenkező hatást érte el: a Monarchia elszakadni vágyó népei – helyesen – a gyengeség jeleként értelmezték. A kialakult helyzetben már senki sem akart az Osztrák-Magyar Monarchia fenntartásáról hallani. A Habsburg korona országaiban

³⁰ Csáky, i.m., 139. o.

³¹ Rumpler, i.m., 20. o.

³² Walter Goldinger-Dieter A. Binder, *Geschichte der Republik Österreich 1918-1938*. Wien 1992, 13. o.

nemzeti tanácsok alakultak, az egyes nemzetek önállósodtak, vagy csatlakoztak a birodalmi határokon túli anyanemzeteikhez. Október 21-én Ausztriában is megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés, az 1911-ben választott birodalmi parlament német nyelvű ciszlajtán képviselőiből. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek 208 tagja volt: 65 keresztényszocialista, 37 szociáldemokrata, 106-an pedig német nemzeti és liberális csoportosulásokat képviseltek. A legfontosabb megoldásra váró kérdések Ausztria önálló államiságát is érintették: vajon létezhet-e ebben a helyzetben Ausztria önálló államként, s ha igen milyen keretek közt? A Nemzetgyűlés első határozata következőképpen hangzott:

„Ausztria német népe elhatározta, hogy jövőbeli államrendjét önmaga fogja meghatározni és létrehoz egy önálló államot, Német-Ausztriát. [...] A német-osztrák állam minden olyan terület annexiójának ellenszegül, amely német parasztok, munkások és polgárok által lakott...”³³

A Nemzetgyűlés soraiból Végrehajtó Bizottságot is választott, amely később Államtanácsként működött. Ez a testület három elnökből és az Ideiglenes Nemzetgyűlés húsz tagjából állt. Az elkövetkező időszakban ez a végrehajtó bizottság döntött minden fontos politikai kérdésben.

Bár a Nemzetgyűlés említett első határozatában önálló nemzeti állam létrehozásáról döntött, és október 30-án még ennek szellemében intézett jegyzéket Wilson elnökhöz, a Németországhoz csatlakozni vágyók tábora egyre erősebbé vált. Ezt a felbuzdulást táplálta az akkortájt keletkezett és gyorsan felkapott nézet az önálló Ausztria életképtelenségéről. A fogalom Viktor Adlertől, az osztrák szociáldemokrácia széles körben elismert történelmi vezetőjétől származott.³⁴ Nézetét a szociáldemokraták másik tekintélyes politikusa és ideológusa, Otto Bauer is osztotta:

„Egy olyan gazdasági terület maradt számunkra, amely túl kicsi iparunk számára; egy gazdasági terület, amelynek túlságosan szűk határai iparunk továbbfejlődését erősen korlátozni fogják. [...] Csak egyetlen kiút maradt: ha Ausztria-Magyarország nagy gazdasági egysége már nem tartható fenn tovább, akkor csatlakoznunk kell a Német Birodalom nagy gazdasági területéhez.”³⁵

³³ Manfred Jochum, Die Erste Republik in Dokumenten und Bildern. Wien 1983, 8. o.

³⁴ Kerekes Lajos, Ausztria története. Budapest 1966, 9. o.

³⁵ Helmut Konrad, Sozialdemokratie und »Anschluss«. Historische Wurzeln, Anschluss 1918 und 1938, Nachwirkungen. Wien 1978, 32. o.

Az Ausztria gazdasági életképtelenségét hangsúlyozó vélemények gerjesztőleg hatottak a különböző Anschluss-mozgalmakra. Sokan vélték úgy, hogy Ausztria a Monarchia felbomlásával elveszítette történelmi küldetését, hogy hídként szolgáljon Európa keleti és nyugati fele között. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés október 30-án ideiglenes alkotmányt fogadott el, melynek tervezetét a nagy tekintélynek örvendő szociáldemokrata politikus, Karl Renner készítette. Bár az ideiglenes alkotmány még nem tisztázta egyértelműen az államformát, mégis minden a köztársaság irányába mutatott. Október 31-én Heinrich Lammasch, az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó miniszterelnöke, akinek kormánya addigra már minden tekintélyét elvesztette, átadta a kormányzati ügyeket az Államtanácsnak. A Lammasch-kormány tagjai közt találjuk népjóléti miniszterként (Minister für soziale Fürsorge) azt az Ignaz Seipelt, aki politikai képességeit éppen a köztársaság idején bontakoztatta ki, s korának egyik legnagyobb hatású politikai személyiségévé vált.

November 3-án a háború „hivatalosan” is befejeződött. E napon írták alá a vezérkar képviselői Olaszországgal a fegyverszüneti egyezményt a Pádvia melletti Villa Giustiban. Európa szerte forradalmakkal fenyegető káosz uralkodott. A német és az osztrák történelmi monarchiák napjai meg voltak számlálva. November 9-én kitört a forradalom Berlinben, II. Vilmos Hollandiába menekült. Ilyen helyzetben Károly császárnak is vissza kellett vonulnia, így 1918. november 11-én aláírta a lemondó nyilatkozatot:

„Csakúgy, mint mindig a népeim iránt érzett változatlan szeretettől eltöltve nem akarom személyemet szabad kibontakozásuk útjába akadályként állítani. Előre elismerem azt a döntést, amelyet Német-Ausztria saját jövőendő államformájáról hozni fog. A nép képviselői által átvette az uralmat. Lemondok az államügyekben való minden részvételtől.”³⁶

A következő napon – mivel a császár lemondásával ennek minden akadálya elhárult – az egykori parlament német anyanyelvű képviselőiből alakult Ideiglenes Nemzetgyűlés határozata alapján Ausztriában kihirdethették a demokratikus köztársaság megalakulását:

„A német-osztrák néphez! Német-Ausztria népeinek a minden polgárt megillető egyenlő választójog alapján egybehívott képviselői az Ideiglenes Nemzetgyűlésben azt a határozatot hozták, hogy Német-

³⁶ Peter Dusek–Anton Pelinka–Erika Weinzier, *Zeitgeschichte im Aufriss*. Wien 1995, 202. o.

*Ausztria államot köztársasággá, azaz olyan szabad népi állammá formálják, amelynek törvényei magától a néptől erednek ...*³⁷

A határozat második cikkelye Német-Ausztriát a Német Köztársaság részévé nyilvánította:

*„Német-Ausztria a Német Köztársaság része. Különleges törvények szabályozzák Német-Ausztria részvételét a Német Köztársaság törvényhozásában és közigazgatásában, továbbá a Német Köztársaság törvényeinek és intézményeinek német-ausztriai hatáskörét.”*³⁸

Az Anschlussnak történelmi gyökerei voltak, hiszen a Szent Római Birodalom keretein belül kialakult, teljesen soha fel nem számolt évszázados kapcsolatrendszeren alapult. A Német Császárság 1871-es megalakulásával a mozgalom átmenetileg elvesztette aktualitását, bár a Monarchiában és Németországban ezt követően is működtek össznémet csoportok és pártok. Az erőteljes antiszemita vonásokat felmutató agresszív pángermán-össznémet irányzat megalapítója és élharcosa Georg Schönerer volt, akinek eszméi később a fiatal Adolf Hitlerre is hatással voltak.³⁹ Schönerer és követői a Monarchia felbomlasztását és német nyelvű területeinek a Német Birodalomhoz csatolását tűzték ki célul. Az I. világháborút követő zűrzavaros időszakban az Anschluss-eszme ismét komoly politikai jelentőségre tett szert, és a nagynémetek, azaz egy sor pángermán eszméket valló kisebb párt és csoportosulás el sem tudott képzelni más megoldást a kialakult helyzetben, mint az egyesülést a Weimari Köztársasággal. A pángermán jelszavak mögött komoly gazdasági érdekek is meghúzódtak: a csatlakozás által biztosítva látták a lehetőséget arra, hogy Ausztria visszaszerezhesse befolyását Közép-Kelet-Európa gazdasági életére. A Viktor Adler által nagy munkáspárttá formált szociáldemokraták nézete szerint a szocializmus megvalósítása egy nagyobb gazdasági egység keretein belül lényegesen kedvezőbb feltételeket találna, ehhez pedig ebben az esetben az Anschluss lenne az első lépés.⁴⁰ Ezen kívül tartottak a monarchisták esetleges felemelkedésétől és a törvényszerűen ezzel járó restaurációs kísérletektől. Az azonnali csat-

³⁷ Goldinger-Binder, i.m., 25. o.

³⁸ Jochum, i.m., 14. o.

³⁹ Kerekes Lajos, Az „osztrák” Ausztria keletkezése. (Gondolatok az osztrák nemzet-tudat fejlődéséről 1918-1968). In: Századok, 1984/6. sz., 1123. o.; Nikolaus von Preradovich, Österreichs nationales Lager 1882 bis 1938. In: Andreas Mölzer (Hrsg.), Österreich und die deutsche Nation. Wien 1992.

⁴⁰ Stier Miklós, Az „osztrák nemzet” kérdései és az Anschluss. In: História, 1988/2-3. sz., 39. o.

lakozás egyik legnagyobb hatású képviselője Otto Bauer volt, akkoriban a köztársaság külügyekért felelős államtitkára. Többször is tárgyalt az előkészületekről Brockdorff-Rantzau német birodalmi külügyminiszterrel, sőt ezeket a megállapodásaikat 1919. március 2-án Berlinben jegyzőkönyvbe is vették.⁴¹

„§ 1. A német birodalmi kormány és a német-osztrák kormány megállapodtak, hogy a lehető leggyorsabban államszerződést kötnek a Német Birodalom és Német-Ausztria egyesüléséről, amelyet a két ország parlamentjei elé jóváhagyásra előterjeszteni, majd ratifikálni kell. [...]

§ 3. Az egyesülésnek azon az alapon kell bekövetkeznie, hogy Német-Ausztria önálló tagállamként lép be a birodalomba. Német-Ausztriának a többi tagállamhoz és a birodalomhoz fűződő kapcsolatait a birodalmi alkotmány szabályozza, ha a szerződés másként nem rendelkezik.”⁴²

A szociáldemokraták egyébként a nagyhatalmak vétője után sem adták fel véglegesen az Anschluss-koncepciót, egészen Hitler hatalomra kerüléséig. A keresztényszocialista tábor ebben a kérdésben erősen megoszlott. Közvetlenül a Monarchia széthullását követően a többség az Anschlusst támogatta. Annak kudarca után viszont alkalmazkodtak a realitásokhoz. Hangsúlyozták, hogy az önálló Ausztriára igenis szüksége van Európának. Hittek Ausztria történelmi küldetésében, a Duna Konföderáció megteremtésében (az eszme legnagyobb képviselője a 20-as években Ignaz Seipel kancellár és pártvezér volt), és nem szimpatizáltak a „vörös” Weimari Köztársasággal. Tisztában voltak azzal is, hogy az összeolvadás a túlnyomórészt protestáns Németországgal az osztrák katolikus egyház dominanciájának is véget vetne.⁴³ Kancellárként Ignaz Seipel az Anschluss-kérdést az „egy nép két államban” jelszóval vette le a napirendről. Ez a jelszó az egyesülés elhalasztását jelentette mindaddig, míg azt a történelmi körülmények lehetővé nem teszik. Seipel nyugodtan vállalhatta a kockázatot, hiszen az Anschluss akkoriban már úgyszem volt reális lehetőség.⁴⁴

A közbeeső időszakban a délszlávok, a csehek, és a magyarok végérvényesen elhagyták a Monarchia elsüllyedt hajóját. A fiatal köztár-

⁴¹ Kerekes Lajos, *Ausztria hatvan éve 1918-1978*. Budapest 1984, 42. o.

⁴² Idézi Mólzer, i. m. 32. o.

⁴³ Kerekes Lajos, *Ausztria története*. Budapest 1966, 20. o.

⁴⁴ Uo., 44. o.

saság tervezett egyesülését Németországgal a párizsi békekonferencia, a saint-germain-i békeszerződés (1919. szeptember 10.) torpedózta meg, mivel Franciaország és Olaszország elutasította, hogy Németország háborús veresége ellenére megkapja Európa „délkeleti kapuját”. A békekonferencia ezzel Ausztriát önállóságra, „életre” ítélte...

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával az európai politika egyik fontos alkotóeleme is megsemmisült, a közép-kelet európai térség immár véglegesen a német-országi vetélkedés színterévé vált. Tény, hogy a rendkívül sok tényező által formált, összetett politikai és államrendszer a század elejére idejétmúlttá vált. A Monarchia egy „*állandó kompromisszumra berendezkedett és utalt képződmény volt, «nem ország, nem birodalom, nem állam», hanem csak egy «improvizációra utalt» politikai kísérlet (Hugo von Hofmannsthal), amelybe a Duna-medence népei belevágtak, de befejezéséhez hiányzott a türelem, a végén pedig az átfogó tolerancia is.*”⁴⁵ Széthullását végül éppen az oly sokat emlegetett etnikai és kulturális sokszínűség okozta, illetve az, hogy képtelen volt tartós megoldást találni az ebből eredő feszültségekre. A még csak éppen formálódó, ködösen és áttételesen létező önálló osztrák identitást az első világháború és következményeként a birodalom megszűnése éppen a fejlődési folyamat közben találta. Kibontakozását egyéb külső hatások is gátolták, legfőképp a pángermán eszme az ezeréves német-osztrák sorsközösségről, így a sorsdöntő pillanatban a nemzet kollektív tudata nem bizonyulhatott elég erősnek ahhoz, hogy elbírja az önálló állami lét terhét. Az osztrák népnek ehhez az Első Köztársaság két évtizedére volt szüksége és hét évre a Harmadik Birodalomban.⁴⁶

⁴⁵ Rumpler, i.m., 21. o.

⁴⁶ Kreissler, i.m., 22. o.

NAGYVÁTHY LÍDIA PANASZOS LEVELE APJA, NAGYVÁTHY JÁNOS VÉGRENDELETÉBEN FOGLALTAK KÉSŐBBI SORSÁRÓL

KÖZLI: MAYERNÉ SEBES ERIKA

Nagyváthy János - Az első modern agrárszakember Csurgón

Nagyváthy János (1755-1819) a „szakoktatás szellemi atyja,” a fékezhetetlen reformer, Festetics György bizalmasa volt. Kettejük kapcsolata máig sem tisztázott.

Nagyváthy külföldi tapasztalati alapján 1791-ben írta meg „*A szorgalmatos mezei gazda*” című munkáját. E könyv hatására Festetics, az újdonságokra fogékony nagybirtokos rábízta 162 ezer hold területű uradalmainak kezelését, s 1792-ben teljhatalmú jószágkormányzónak hívta Keszthelyre. Nagyváthy ebben a funkcióban ésszerűsítette a termelést és a tenyésztést, és bevezette a kettős könyvelést is. Meggyőzőképességének eredményeként a mintaszerűen igazgatott hatalmas birtokon sorra iskolák alakultak. Nagyváthy jelen volt 1792-ben a csurgói gimnázium alapításánál is. Ő irányította az építést, és ő szervezte meg az iskola indítását is. Az 1797-ben alapított keszthelyi Georgiconnak 6 hónapig igazgatója is volt.

Nagyváthy és Festetics barátsága azonban nem tartott sokáig, a véleménykülönbségek végül szakításhoz vezettek. Nagyváthy 1797-ben nyugdíjazását kérte. Rejtély, hogy miért kellett 42 évesen visszavonulnia. Gazdája azonban bőkezűen bocsátotta el: házat kapott 40 hold szántófölddel, 12 kasza réttel, évente 12 öl fával. A gróf még azt is kikötötte, hogy a házban az első szobát deszkával borítsák, kályhát és 10 marhának istállót építsenek, illetve a telket bekerítsék. Festetics két

részletben 2000 forint kártérítést, fél évig pedig fizetést is adott, melynek feltételül azt szabta, hogy Nagyváthy nem szolgál máshol, és Csurgóra megy.

A csurgói évek látszólagos egyhangúsága mögött lázas elméleti és gyakorlati alkotómunka állt. Végre a maga ura lehetett, csurgói birtoka valóságos mintagazdasággá vált a haláláig itt töltött 22 év alatt. Több művét is itt írta. Birtokán olyan korszerűen gazdálkodott, hogy a környékbelieken kívül távolabbi helyekről is hozzá fordultak tanácsért. Soha nem nősült meg, de ő neveltette a szintén Csurgóra költözött testvére, Ferenc gyermekeit. Remek testvér volt, és gondoskodó nagybátyja és kitűnő apja Lídiának.

A kislány, akinek édesanyja Nagyváthy házvezetőnője, Szalai Katalin volt, 1800-ban született. Az anya gyermeke születése után azonban hamarosan meghalt. A temetésen Nagyváthy a következő szavakkal fogta meg Lídia kezét: „Ne sírj leányom, ezután én leszek anyád és atyád egy személyben.”

A Csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Nagyváthy-iratai között nemrég előkerült Nagyváthy Lídia panaszos levele, apja, Nagyváthy János végrendeletében foglaltak későbbi sorsáról. Ebből pontosan megtudhatjuk azt a nemes felajánlást, amelyet Nagyváthy halála előtt tett.

A sárospataki, a csurgói és a pápai iskoláknak 2000, illetve 1000-1000 forintot adományozott azzal a feltétellel, hogy a kamatokból a Nagyváthy-leszármazottakat, illetve egy-egy szegény tanulót neveljenek, segítsenek. A tőke nem megfelelő kezelése esetére Nagyváthy kikötötte, hogy az összeg visszavonható és olyan református iskolára hagyható, amely teljesíti a feltételeket (például Debrecen).

Miután valóban sor került visszaélésekre, Nagyváthy Lídia e levélben kért segítséget, hogy apja nemes alapítványa az eredeti célt szolgálhassa.

A levél

„Különös Figyelemmel Tisztelt Tekintetes Fő Bíró Úr!

Néhai Nagyváthý János Édes Atyám Testamentomi rendelése szerint hagyott

A' Sáros Pataki Ref. Collégiumnak	2000 vft ot
A' Csurgoi Oskolának	1000 vft ot
A' Pápai Colégiumnak	1000 vft ot

S mind ezen Summákat pedig e következő két világos feltétel alatt ugymint (ezek a Testamentom szavai)

1st „Ha valamelyik Nagyváthý az én Unokám után olyan szegénységre jutna, hogy „gyermekkeit ejen nem taníttathatná, tehát a Nemes Collégium és oskola tartozzon egyet aki „ érintett Tőkék kamatjából taníttatni, felnevelni.

2st Ha valami mostoha idő változás miatt a' nevezett Collégiumoktól 's oskolától azon „pénzeket elakarnák venni, mint sok Fundatiok elvétettek: arra az esetre azon ezek "száljanak vissza Familiámra mely is azt tartozzon ismét más Ref. oskolákra fordítani.

Ámbár pedig én mint boldogult Atyámnak Örököse, a' nevezett summákat, elő "mutatható Nyomtatványok szerint régen kifizettem: de szomoruan tapasztaltam hogy S: Patakon, nem tudni milyen kezelés miatt már maga a' 2000ft tőke is, veszedelembé forgotmost e' jelen időben pedig két Sáros Pataki Tanuló, szegény Nagyváthý Gábor, és Nagyváthý Ferencz keservesen panaszkodnak, hogy nekik a' kamatokat nem fizetik. A Pápai Collégium a' neki fizetett 1000/ezer ft-ot amint kezéhez vette, elköltötte- de hogy ismét ez a Summa kiegészítetvén taníttatik és neveltetik é annak kamatjából évenként valamely szegény Tanuló? az nem bizonyos. Így hát van okom rá gyaníttatni, hogy Pápán a' Nagyváthýána fundationak es emlékezete áll fen annélkül hogy az a szegény Tanúlokk évenként érezhetőképpen használna, - A' Csurgoi oskolának fizetett 1000 vftot is, mint hallottam építésre elköltötték, 's meg maig sints a' Tőke helyre állítva, 's Iro sints rola - hogy itt is Édes Atyám hagyományából évenként nem hogy valami elszegényült Nagyváthý, de még más idegen szegény tanuló is kapna valamely interest.

Mind ezenn vissza élések tehát Nagyváthy Édes Atyám végrendeletével ellenkezvén, méltó jussomvan kívánni hogy azon ezerek száljanak vissza Familiamra, hogy én azokat olly Ref. Oskolára fordíthassam, hol azok rendesebben kezeltetvén az interestekből mostmindjárt, szegénységgel küszködő Nagyváthy nevet viselő ifjak neveztessenek: de ha osztán Nagyváthyak nem lesznek is kik az interest hozhatnák; hozzak azt évenként más szegény Tanulók is.-

Édes Atyám testamentumának utolsó pontja így hangzik: Ezen Testamentomi rendelésem végre hajtójára rendelem alázatos kérésem mellet Tekintetes „és Nemes 's Vitézlő Csepjén István es Sárközy Lajos Urakat, vagy együt „véve, vagy különösen, amint érkeznek v' amellyik életben marad.-

E szerint tehát a' Tekintetes Urnak betses személye híven az, kit Édes Atyám is vegre hajtonak meg kért, de akit én is mély tisztelettel megkérek,- méltóztasson hathatos tekintetével a fentebbi Fundatiokra nézve mellettem közbe szolni, és azon tisztelt nemes Collegiumok, - 's oskola Elöljáróinál kivinni azt, hogyha eddig azon kapitalisokat építésekre vagy más oskolai költségekre fordították is de most ezen felszólításomra sziveskedjenek azokat kiegészítettetni 's a'kiegészített Tőkét intereszéből évenként egy egy szegény tanuló nevelni segítenni.

Fájdalmasan valóban fájdalmasan esiknékem Nagyváthy Leányának az hogy már még életemben kell meg érnem azt hogy Édes Atyám fundatioi veszni térnek 's falak "közé rakatnak - ez a boldogútnak céljával ellenkezik, és annyit tész mintha mindenik oskolától elakarnák venni mint sok Fundatiok elvétettek.

Mint kinevezett Testamentomi végre hajtonak van jussa igen is a' Tekintetes Fő Bíró Urnak a' tisztelt Nemes Collegiumok és oskola N: Tiszteltű Elöljáróitól hivatalos nyilatkozást kérni a' felől - ígérték é , hogy tüstént Édes Atyám ezreit kiegészítik 's azok intereszét pontosan évenként szegény Tanulók nevelésére fordítják? mert egyedül csak e' lévén a Fundatióknak célja: még a' sírba is háborgatva gondolom Atyám hamvait, ha akármi más végekre fordítanak fundatioi.

Van jussa igen is a Tekintetes Végrehajtó Urnak - ugyana' tisztelt oskolák Nagytiszteltű Elöljáróival tudatni azt is, hogy ha azon fundatióknak Atyám kívánsági szerénti kezelését nem teljesíthetik: ezen esetben a' Testamentom erejénél fogva kész vagyok a Tisztelt oskoláktól a' kapitalisokat mind vissza kívánni s' mind a' Debreceni Collégiumnak adni. hol leg több pénzbeli erő lévén gondolom falakközé azon

fundatiokat nem rakják hanem minden rendelkezését a Testamentomnak követvén, az épségben tartott capitalisok kamatjával tudni fognak szegény tanulókat nevelni - 's így ment lesznek azon félelemtől, hogy utobb Atyám adott pénze de még neve is elveszen.

Édes Atyám iránt megholta után is forró tisztelettel viseltetvén bocsasson meg a' Tekintetes Fő Biró Ur hogy az itt kitett igazságos és éppen a' testamentom értelmén épült kívánatim végre hajtására a b e nagy Csépan elhunytá után most egyszer magát mint szinte megkéretett végre hajtót barátságos bizodalommal megszollítom.

Ezzel kegyes pártfogását, annak idejében betses válaszát kikérvén tellyes tisztelettel maradok Bükkösdön August 21 1839
Fent Tisztelt Tekintetes Jó Bíró Uramnak

alázatos szolgálója
Nyikosné született
Nagyváthy Lídia"

*Forrás: A Csokonai Vitéz Mihály Református
Gimnázium Múzeumkönyvtára, Csurgó
(Nagyváthy-iratok)*

FELJEGYZÉS EGY MAGYAR DELEGÁCIÓ RÓMAI TÁRGYALÁSAIRÓL 1922 NOVEMBER VÉGÉN

KÖZLI: ORMOS MÁRIA

Az irat jellegéről

Az alább közölt dokumentum mesébe illő események után került a kezembe, és e körülmények hitelességét is megkérdőjelezhetik. A papír sosem került semmiféle hivatalos szervezet iktatott iratai közé, következésképpen levéltárba sem. Ezért nincs is visszakereshető levéltári jelzete. Ráadásul az iraton nincs sem aláírás, sem dátum.

Útjáról a következők tudhatók: Egy szép napon, jó néhány évvel ezelőtt, megjelent egy úr a Magyar Rádió Archívumában, és közölte, hogy egy szerinte érdekes irat van a birtokában, amelyet néhány forint ellenében szívesen átadna az Archívumnak. Megkapta a néhány forintot, a viseltes nylon-zacskóba „csomagolt” iratot pedig, nevének és címének hátrahagyása nélkül ott hagyta a Rádióban. 2000 őszén sokat dolgoztam együtt az Archívummal, elsősorban Salamon Istvánnal, a rádiótörténet kiváló ismerőjével a Rádió 75. születésnapjára készülődve, és ennek során több iratmásolatot, illetve iratrészletet „cseréltünk”. E tudományos és egyúttal média-együttműködés egyik állomása volt, hogy Salamon István megmutatta a szóban forgó irat eredetijét, ami valójában egy gépirat valahányadik indigós másolata volt, majd átadta ennek fénymásolatát.

E háttér ismeretében az ember akár vállat is vonhatna és megfeledezhetne az irományról, de ha ismer bizonyos további körülményeket, úgy ezt felelősen minden bizonnyal mégsem teszi. E körülmények az alábbiakban állnak: Először is a szöveg tartalmában, mivel az pontosan azokat a kérdéseket érinti, amelyek a magyar-olasz viszonyban 1922 végén fontosak voltak vagy annak látszottak. Másodsor bizonyítható, hogy Bethlen István miniszterelnököt az iratban ismertetett tárgyalás

idején nagyon érdekelte az olasz külpolitika várható iránya. Már elhatározta ugyanis, hogy a hazai pénzügyi szanálás érdekében külföldi kölcsönt kér, és egyúttal megkísérli a békeszerződés által elvileg előírt jóvátétel eltöröltetését, vagy legalább egy alacsony összeg kivetését. A jóvátételben viszont Olaszország volt a legnagyobb mértékben érdekelve. Ugyanakkor Olaszországban 1922 október végén kormányváltás zajlott le, és Mussolini leendő külpolitikájáról mit sem lehetett tudni. Tény, hogy a miniszterelnök ez irányú gondjairól 1922. november 3-án hosszan beszélt Kozma Miklósnak, a Magyar Távirati Iroda (MTI) elnökének, minden bizonnyal nem véletlenül. Bethlen tudhatta, hogy Kozmának vannak olyan kapcsolatai, amelyek felhasználhatók a hírszerzésre. Az MTI-nek valóban volt egy ideiglenes olaszországi tudósítója az Ébredő Magyarok Egyesületéhez (ÉME) tartozó Lipovnitzky Pál (másutt: Lipovniczki) személyében, és mellette még egy Herkély nevű ember is feltűnt olasz közvetítőként. Harmadszor: A Kozma-iratok között fellelhető egy 1923 végi összefoglaló az olaszországi helyzetről, amely szintén ÉME-köröktől származott és amelyben utalás történik a megelőző személyes tárgyalásokra. Az utóbbi irat tartalmazza azokat a pontokat, amelyekről a tárgyalás az itt közlendő irat szerint is szólt és amelyekben Michele Bianchi¹ közvetítésével a delegáció Mussolinival megegyezett.² Maga az irat pedig világossá teszi, hogy a tárgyaló csoport kizárólag ÉME-tagokból állt. Negyedszer és végül jelentőséget biztosít az iratnak, hogy tárgyalási pontjainak nagy része egybe esik azokkal a pontokkal, amelyekről majd Bethlen 1923-ban és még inkább 1927-ben és 1928-ban tárgyalt Mussolinival. Ebből pedig megalapozottan arra lehet következtetni, hogy a tervezetet viszont nem az ÉME vezetősége dolgozta ki, hanem a külügyminisztérium illetékese adta a delegáció vezetőjének a kezébe. Ehhez az ÉME valószínűleg csak egy témát tett még hozzá: az ÉME „gazdasági” kapcsolatainak kérdését a fasiszta, nem állami szervezetekkel.

Ezek után is nyitva állt azonban az a kérdés, hogy Bethlen vajon miért választott ilyen nem hivatalos, sőt gyanús utat a tájékozódásra?

¹ Bianchi az „első idők” fasisztáihoz tartozott, tagja volt a római „menetelés” előkészítő quadrumvirátusnak, majd Mussolini kinevezése után a fasiszta párt politikai titkára lett, és államtitkári kinevezést kapott.

² Erről bővebben jelzetekkel együtt lásd *Ormos Mária, Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában*, I. kötet, Budapest 2001, 114-116. o.

Valószínű, hogy nem egyedül ezt választotta,³ de minden bizonnyal azt gondolta, és joggal gondolhatta, hogy az új fasiszta hatalom képviselőivel jobban megtalálhatja a hangot egy hozzá szellemileg közel álló ÉME-küldöttség, mint egy hivatásos diplomata. Nem lehetetlen, hogy Bethlen tudott az ÉME és az olasz fasiszta párt korábbi kapcsolatfelvételéről is. Az iratból egyébként kiderül, hogy az aktuális római követ, Márffy-Mantuano Rezső nem nyerte el a fasiszta vezetők tetszését.

Szólnom kell még arról, hogy a közlendő szöveg meglehetősen megviselt állapotban van, a papír és az indigó meggyűrődése vagy a gépelő tévedése miatt pedig helyenként alig vagy egyáltalán nem olvasható. E helyeket a szövegben szögletes zárójelk között jelezni fogom.

„Összefoglaló jelentés az olasz kiküldetéséről

Az egyszerűség kedvéért csupán az eredményeket fogjuk felsorolni, mivel a mellékkörülmények nem lényegesek.

Mussolini miniszterelnök a tárgyalások folytatásával Michele Bianchi miniszterelnökségi és belügyminiszteri államtitkár őexcellenciáját bízta meg, akinek Mussolini kívánságára előadtuk a következő kívánságokat és javaslatokat:

1. A világháborúban a volt osztrák-magyar hadseregtől zsákmányolt fegyverek, gépfegyverek, ágyúk és lőszer ne semmisítessék meg, mint az Olaszországnak a szövetségeseikkel fennálló kötelezettsége követeli, hanem mindezek gondoztassanak és akkor, ha Olaszország és Magyarország közös érdeke kívánja, ellenszolgáltatás nélkül, vagy igen csekély ellenszolgáltatásért adassanak ki Magyarországnak.⁴

2. Tekintettel arra, hogy Csehszlovákiának rendkívül nagy repülőgépparkja van, mely azonban egy Magyarországgal bekövetkező konfliktus esetén könnyen fog a magyarok birtokába jutni, szükség van arra, hogy Magyarország repülőit már eleve kiképezhesse. Adjon tehát Olaszország módot arra, hogy a magyar repülők már most berepülhes-

³ Valamivel később, de még Bethlen májusi útja előtt például Teleszky János tárgyalta Rómában.

⁴ E kérdésről Bethlen és Mussolini 1927-ben egyezett meg végül. Az olasz kormány a szállítást elkezdte. Két szerelvényt azonban út közben feltartóztattak, ami nemzetközi botrányhoz vezetett.

sék magukat Olaszországban különös tekintettel a hadirepülésben lévő gyakorlatra.⁵

3. Magyarország semmi körülmények között nem képes, s mint-hogy területi megcsonkításával már úgylis túlon túl megfizetett, semmi körülmények között nem is fog jóvátételt fizetni. Inkább választja az öngyilkosság útját. Mivel azonban a magyar jóvátételre abban az esetben, ha Olaszország a jóvátétel reá eső részét Magyarországnak elengedné, valószínűleg valamely új konferencia eredményeképpen más antant hatalmak tennék rá a kezüket, arra kérjük Olaszországot, hogy követelje minél nagyobb mértékben a magyarországi jóvátételből a reá eső részt, ellenben ha annak ügyét a szövetségesekkel már végérvényesen tisztázták, akkor vagy engedje el, vagy pedig olyan hosszú, esetleg évtizedekre menő határidőt adjon Magyarországnak, hogy a jóvátétel [behatása?] teljesen illuzórikussá váljék.⁶ Saját véleményünk gyanánt jeleztük, hogy nem tartjuk kizártnak azt, hogy Olaszország a jóvátételi kérdés[ben] tanúsítandó eme eljárása ellenében gazdasági szerződés ténen kompenzációkat érhet el. Az olasz kormány figyelmét felhívtuk arra, hogy a jóvátétel fizetése Magyarországot teljesen tönkreteszi és kiszolgáltatja a csehek és egyáltalán a körülvevő szláv tenger kényének, kedvének. Olaszországra nézve nem lehet közömbös, hogy Romániával együtt egy erős vagy gyenge Magyarország áll-e Jugoszlávia hátában. Abban az esetben pedig, ha Magyarország gazdaságilag összeomlanék, ami a jóvátétel fizetésének kényszere esetén múlhatatlanul bekövetkezik, Magyarország egyáltalában megszűnnék számbavehető egységet alkotni Olaszország segítőtársa szerepében.

4. Magyarországnak oly súlyos problémái várnak megoldásra, amelyek mellett Fiume és Dalmácia politikai birtoklásának kérdése egyáltalában nem jöhet számba. Magyarország nem is helyez súlyt sem Fiume, sem Dalmácia politikai birtoklására, annál kevésbé, mivel az Adriai-tenger forgalma nem hogy elválasztaná Magyarország érdekeit az olaszokétól, hanem ellenkezőleg, a legreálisabb érdekközösségbe hozza Olaszországot Magyarországgal. Ellenben életkérdés Magyarországra

⁵ Erről szintén egyetértés született az 1927-es tárgyaláson, és kiképző helyként akkor az udinei repülőteret jelölték ki. Ekkor azonban már repülőgépek vásárlásáról és egy Olaszország által nyújtandó katonai kölcsönről is szó esett.

⁶ A kölcsön és jóvátételi tárgyalások során az olasz fél lényegében véve e recept szerint viselkedett. – Ez a szöveg arra vall, hogy a magyar körök eleve nem bíztak a jóvátétel teljes elengedésében, hanem egy elfogadható kompromisszumban reménykedtek.

nézve, hogy szabad közlekedési lehetőséget kapjon közvetlenül Horvátországon keresztül Fiuméig, mivel e nélkül nemcsak a nagyvilággal, hanem Olaszországgal való forgalmát sem képes olcsón és előnyösen lebonyolítani.

5. Miután különféle újságnyelatkozatokból azt olvastuk, hogy Olaszország meg fogja hosszabbítani a Schanzer által aláírt rappalói egyezményt;⁷ ellenben Mussolinival való tavalyi beszélgetéseink és tárgyalásaink kapcsán úgy tudjuk, hogy Mussolini a rappalói egyezményt Olaszországra károsnak tartja, kénytelen voltunk felvetni a kérdést, hogy mi a szándéka a fascista kormánynak a rappalói egyezménnyel kapcsolatban.

Ezzel a kérdéssel automatikusan áttérhetünk arra a másik kérdésre, vajon, milyen magatartást és segítséget vár Olaszország Magyarország részéről abban az esetben, ha Olaszország Jugoszláviával konfliktusba keveredik. – Viszont Magyarország Olaszország részéről milyen segítséget várhat abban az esetben, ha akár Jugoszláviával, akár Csehszlovákiával támad konfliktusa. Romániát ebből a kérdésből óvatosságból kikapcsoltuk, mivel tudtuk, hogy Olaszország Romániát is ellensülynak tekintti Jugoszláviával szemben, és így Romániára vonatkozólag [néhány szó az előzőekre került és nem olvasható] hajlandó volna Romániával a viszonyt kevésbé feszültté tenni abban az esetben, ha Olaszország Magyarországnak jugoszláv ellenes politikáját támogatja. Ennek a pontnak tárgyalása közben feltűnés nélkül képesek voltunk megállapítani, hogy Olaszország nem tekintti Jugoszláviát egy osztatlan egységnek, hanem Jugoszláviában élő népeket külön-külön ítéli meg a szerint, ahogy Olaszország érdekének megfelel. Nevezetesen elsősorban Montenegróval és Albániával tesz kivételt, ezen kívül Horvátországot is más szemmel nézi, mint Szerbiát, sőt tudomásunkra adták azt is, hogy Olaszországban egy horvát komité székel, mely arra az esetre, ha Olaszország Jugoszláviával konfliktusba keveredik, Horvátszlovóniában zavargásokat készít elő.

6. Informáltuk Mussolini megbízottjait, Bianchi őexcellenciáját arról, hogy Olaszország érdekeinek a jelenlegi magyar kormány felel meg a legjobban, mivel ez a kormány békés úton, de nagy energiával halad a nemzeti eszme végeleges megvalósítása felé Magyarországon. Ha pedig

⁷ 1921. november 12-én kötötte Olaszország és Jugoszlávia, amely által Fiume szabad állam lett, és határkiigazítást hajtottak végre Isztriában. A kompromisszumot Carlo Sforza külügyminiszter dolgozta ki, és érte el. Schanzer minőségét nem sikerült megállapítanom.

a mai kormány, különösen pedig a mai kormányelnök valamely oknál fogva, különösen külpolitikai bonyodalmak miatt megbuknék, utána előreláthatólag csak két irányzat kerülhetne Magyarországon kormányra. Az egyik irányzat Andrássy gróf Friedrichhel és gróf Apponyival, akik az első habsburgisták táborára támaszkodva a régi összmonarchia visszaállítását és a Habsburg ház restaurálást célozzák, a másik irány pedig Rassay, Balla szociáldemokratákkal, akik viszont jugoszláv pénzzel határozott szláv, sőt jugoszláv orientációt követnek. Ennél fogva Olaszország érdeke, hogy a mai kormányt támogassa, vagy oly kormányt, amely a mai kormány szellemében dolgozik. Kötelezettséget vállaltunk arra nézve, hogy erről barátainkat Olaszországban mindig őszintén tájékoztatni fogjuk.

7. Friedrich-el kapcsolatban felvilágosítást nyújtottunk arra nézve, hogy a legújabban alakult magyar fascista tábor nem egyéb, mint elégedetlen vagy elbocsátott hivatalnokoknak kicsi serege, Friedrich és más októbriista ingatag vezérek alatt. Kifejtettük, hogy e mögött a mozgalom mögött Windischgrätz és társai állanak, célja pedig csupán az, hogy az utoisó Ébredő Magyarok Egyesületében tömörült tömegeket onnan elhódítva, saját egyéni és dinasztikus érdekeik részére állítsák azokat szolgálatukba.

8. Végül információt kértünk arra nézve, hogy Türr Stefánia⁸ milyen jelentőséggel bír az olasz fascisták szemében, és hogy milyen [hiányzik egy sor].

9. Külön pontban tárgyaltuk azokat a gazdasági kapcsolatokat és szerződéseket, amelyeket az Ébredő Magyarok Egyesülete és a hozzá csatlakozandó esetleges más nemzeti egyesületek az olasz fascioval kötni akarnak. Ez irányú előterjesztéseinket Bianchi államtitkár a legnagyobb érdeklődéssel hallgatta végig, és azonnal intézkedett, hogy az olasz fascizmus gazdasági szervezeteinek (cooperativa) központi szindikátusának kormánybiztosaival közvetlen érintkezésbe léphessünk.

⁸ A legendás hírű Türr István unokája.

Bianchi államtitkár válaszai, mielőtt még Mussolininak referált volna

A harmadik pont tárgyalásánál Bianchi államtitkár közbevetette, hogy Olaszország számíthat-e arra, hogy egy Jugoszláviával való konfliktus esetén Magyarország flankirozva (sic!) beleavatkozik-e Jugoszlávia ellen. Erre mi kijelentettük, hogy felelőtlen alakulatokkal minden esetre megtámadjuk Szerbiát, mely esetben Magyarország rendes hadserege csakis akkor volna képes Olaszország mellett effektíve beavatkozni, ha teljes garanciát nyer arra nézve, hogy az antant Magyarország ezen lépését meg nem torolja. Erről a garanciáról Olaszországnak kell gondoskodnia. Minden, szóval úgy a felelős, mint a felelőtlen erők beavatkozása azonban elsősorban a fegyverkérdéstől függ, mivel Magyarország jelenlegi fegyvertelenségében nem képes kellő erőt kifejteni, noha szervezett emberanyag van, és katonailag kiképzett megbízható emberekben nincs hiány.

Az ötödik pont tárgyalásánál Bianchi államtitkár felvetette azt a kérdést, hogy miért nem utánozzák az Ébredő Magyarok a fascistákat abban, hogy egy államcsíny által magukhoz ragadják a hatalmat. Erre kijelentettük, hogy Magyarországon a viszonyok, mint legyőzött országban, nagyban különböznek az olaszországi viszonyoktól, ahol a világháborúban elért győzelem folytán a tömegek lelkiállapota egészen más, mint nálunk, ahol pénz, fegyverek, automobilonok és egyéb segélyeszközök állnak rendelkezésre, amelyek nélkül Magyarország szűkülöködik. Ennél fogva Magyarországon – eltekintve egyéb nyomasztó állapotainktól – a szervezkedés és erő kifejtés határtalanul nehezebb, mint Olaszországban, és tevékenységünk lassú, kitartó munkát igényel.

Ezt tudomásul véve Bianchi államtitkár kifejtette, hogy Olaszország egy Jugoszláviával bekövetkezendő és több, mint valószínűleg várható konfliktus esetén minden esetre számít Magyarország segítségére. Őva inti azonban a magyarokat attól, hogy bármily külpolitikai kalandba bocsátkozzanak, míg teljesen meg nem erősödtek az országukon belül. Inkább azt kell megvárni, hogy Olaszország kezdje a konfliktust. Bármely belső esemény történjék Magyarországon, Olaszország legteljesebb mértékben támogatni fogja hazánkat, mindig meg kell neki azonban adni azt a módot, hogy az entente előtt rámutathasson arra, hogy csupán Magyarország belügyéről van szó, amelybe senkinek beleavatkoznia joga nincs. Fegyveresen közbelépni Magyarországon érdekeben addig, míg

Olaszország a szövetségesekkel ennyire lekötött helyzetben kénytelen maradni, nem lehet.

A 6. pont tárgyalásánál Biamchi államtitkár megkérdezte, meg vagyunk-e elégedve Castagneto⁹ budapesti olasz követtel és a követséggel egyáltalában. Erre mi úgy Castagneto herceget, valamint Vinci grófot¹⁰ tehetségünkhöz képest a legnagyobb mértékben feldicsértük és javasoltuk, hogy mindkettő, mint a közös ügy rendkívül megbízható letéteményese, hagyassék meg jelenlegi állomáshelyén. Erre az államtitkár bizalmasan közölte velünk, hogy nincs abban a helyzetben, hogy Magyarország quirináli követéről ugyanezt mondhassa.

A 7. pont tárgyalásánál az államtitkár öngyméltósága a legélénkebb érdeklődést tanúsította, és egyben azt a kívánságát fejezte ki, hogy mindenkit, aki Magyarország részéről bármily megbízatással jönne Olaszországba, lássunk el megfelelő igazoló levéllel, amelyből ők látni fogják, hogyan tárgyaljanak vele.

A 8. pont tárgyalásánál Bianchi államtitkár viszont azt kérdezte mitőlünk, hogy milyen jelentősége van Türr Stefániának Magyarországon, mivel ő Olaszországban azt állítja, hogy Magyarországon mindenható, ami azonban nagyon távol áll minden valóságtól, amennyiben csak mindenható szeretne lenni, minden áron a szerint akarna látszani, a fascisták azonban már a múltban sokszor csalódtak benne, és működését haszontalannak ítélik meg, azonban mindazonáltal nem akarnak vele nyíltan szakítani, mivel Olaszország déli részében neve a Garibaldi-nimbusz kapcsán jó hangzású, és így inkább udvariasan kezelik, nehogy nekik árthasson. Egyébiránt kiszámíthatatlan fantasztának vélik. Mi erre kijelentettük, hogy [három vagy négy szó olvashatatlan] ... nincs semmi hozzáadni valónk, mivel ez betű szerint megegyezik a mi véleményünkkel, de legjobb tudomásunk szerint Magyarország felelős tényezőinek véleményével is. Közöltük is, hogy Türr Stefánia Magyarországon is végtelenül távol áll attól, hogy mindenható legyen, hanem egész működéséből azt látjuk, hogy Magyarországon is elkeseredetten, noha ügyetlenül és főképpen ötletszerűen harcol bizonyos befolyásokért, amelyeket azután részint presztízsenek emelésére, részint megélhetésének érdekében szokott felhasználni.

⁹ Gaetano Castagneto 1920-1923 között budapesti követ volt.

¹⁰ Luigi Orlando Vinci-Gigliucci követségi tanácsos volt a budapesti követségen, és gyakran helyettesítette a követet.

Egyebekben Bianchi államtitkár öccsellenciája az egész, mintegy négy óra hosszát tartó tárgyalás alatt folyton és mindent feljegyzett, és jegyzeteit azok hitelességének ellenőrzéséül nekünk olaszul visszaolvasta. Ezeknek a jegyzeteknek alapján a kormányelnöktől nyert utasítás értelmében Mussolininak referált.

Mussolini bemutatkozása a parlamentben

Még mielőtt a választ a fenti pontokra Mussolinitól megkaptuk volna, a jelen tárgyalást követő napon volt az új kormány bemutatkozása a parlamentben és a szenátusban.¹¹ Mussolininak bemutatkozó beszédéből látható, hogy előterjesztéseink nyomot hagytak programjában, amennyiben egyrészt a Fiúméhez vezető szabad magyar utat, másrészt a Magyarországgal való szoros gazdasági kapcsolatot erősen hangsúlyozta. Ezután Mussolini elutazott Lausanne-ba, ahonnan visszatérve Sonnino temetésére ment, úgy hogy választát csupán napok múlva kaphattuk meg. (Közben Nápolyban és Rómában Bianchi államtitkár útbaigazításai és ajánló levelei kapcsán gazdasági tárgyalásokat folytattunk, amelyeknek eredménye a jelen jelentéshez csatolt szerződés.)

Mussolini válasza a tárgyalási anyagra

Harmad napra Mussolininak Lausanne-ból való visszatérése után Bianchi államtitkár magához kéretett bennünket és a következőket mondotta, betű szerint:

„Kimerítő jelentést tettem minden egyes tárgyalási pontról a miniszterelnököknek. Ő a felvetett eszméket sokáig és alaposan átgondolta és a következőket válaszolja: 'A felvetett eszmék és javaslatok úgy együttesen, mint külön-külön megegyeznek Mussolini felfogásával. Ő mindent, amiről szó volt, keresztül is akar vinni, azonban nem egyszerre és nem azonnal, hanem fokozatosan, főleg azonban nem a hivatalos tényezők útján. Az ébredők küldjenek Rómába egy állandóan ott lakó és a fasciónál accreditált megbízottat. Viszont a fascio ugyancsak megbízottat fog küldeni Budapestre. Mindkét megbízott kormányaik

¹¹ Ez 1922. november 25-én történt. Innen kikövetkeztethő, hogy a Bianchival folytatott tárgyalás napja november 24-e volt.

bizalmával fog dolgozni. Azonban a hivatalos tényezőktől külsőleg különválva. A létesítendő gazdasági [egy szó olvashatatlan] legyen az a fátyol, amely alatt mindazt, ami a két ország érdekében szükséges, feltűnés nélkül el lehet intézni, ennél fogva [több sor olvashatatlan] ... koooperatívák központi szindikátusait, hogy [néhány szó olvashatatlan]... a zsidóság térfoglalásának veszedelmét, úgy hogy ezek a vezetők önmagukat nyíltan antiszemitáknak vallják.

Erre mi megkérdeztük, vajon nem képez-e valamelyik pont mégis kivételt, mire azt a választ kaptuk, hogy minden egyes pont kivétel nélkül megnyerte Mussolini tetszését.¹²

Az államtitkár révén Mussolinival további érintkezésünk nem volt.

Gazdasági tárgyalások politikai vonatkozásban

A gazdasági tárgyalások folyamán, amelyeket az olasz kooperatívák (fascisták és nacionalisták¹³ egyesülése) kormánybiztosával a szindikátusi központban¹⁴ számos napokon át folytattunk, és amelyek igen kellemes, bizalmas és bensőséges tartalmi érintkezést is vontak maguk után, alkalmunk volt meggyőződni arról, hogy gazdasági tárgyalásaink minden egyes részletét is napról napra, sőt mondhatnánk, óráról órára figyelemmel követte Mussolini kormányelnök. Természetesen itt is alkalmunk nyílt politikai eszmecserékre, amelyeknek gyümölcsét örömmel állapíthatjuk meg.

Konstatálható például, hogy már tavalyi személyes érintkezésünk alkalmával az elhintett antiszemita mag bizonyos mértékben termést hozott. Ugyanis a fascisták vezéreinek túlnyomó része ma már világosan és velünk [egy szó olvashatatlan] teljesen [két szó olvashatatlan] tartja a zsidóság térfoglalásának veszedelmét, úgy hogy ezek a vezetők magukat nyíltan antiszemitáknak vallják. Nagy segítségünkre volt ebben az

¹² Az utolsó kilenc sor azt a benyomást kelti, mintha egy leírt szövegre újból rágépeltek volna. A gépelő eredetileg a szöveg egy későbbi részét írta le, majd – miután tévedését észrevette – egyszerűen ráírta a megfelelő szöveget. Az eredetiből itt annyi olvasható ki, hogy a zsidókat és az antiszemizmust érintette, és a szövegben feltűnik egy helyen Graziosi neve. Ez a rész a szöveg későbbi részében összefüggően szerepel.

¹³ A szövegben: ancionalsiták.

¹⁴ Itt nyilvánvalóan a fasiszta szakszervezetek (szindikátusok) központjáról van szó, amelyek mellett ekkor még működtek a szocialistákhoz közel álló szakszervezetek is.

irányban Graziosi¹⁵ régi barátunk, aki statisztikát állított össze a zsidóság elhelyezkedéséről az olasz magas állásokban.

Alkalmunk volt erősen hangsúlyozni azt a tanácsunkat, hogy a fascisták iparkodjanak a Vatikán tetszését elnyerni, mivel a katolikus Olaszországban feltétlenül szükségünk van a tömegek megnyerése szempontjából az egyház jóindulatára. (Megelégedéssel olvastuk a Szózat tegnapelőtti számában Mussolini idevágó és tanácsainknak megfelelő kijelentéseit az olasz parlament előtt, valamint az olasz közoktatásügyi miniszter hasonló intézkedéseiről szóló híreket.)

Gazdasági megállapodás

Céltalan volna a tárgyalások minden egyes részletéről kimerítő jelentést tenni. E helyett idemellékeljük a tárgyalások eredményeképpen megkötött szindikátusi szerződést.¹⁶ Ennek megfogalmazására a legnagyobb kölcsönös óvatossággal és körültekintéssel, a két tárgyaló fél képviselőinek mondhatnánk egyöntetű ügyszeretetével történt, és az aláírás előtt a szerződés szövegét a fascista központi szindikátushoz kiküldött kormánybiztos Mussolini miniszterelnöknek is megmutatta.

Ennek a szerződésnek perfektualizálása egy gazdasági szerv létesítése iránt itthon máris megindítottuk a tárgyalásokat, amelyek közel állnak befejezésükhöz. Ebben a tekintetben a legközelebbi napokban már konkrét ajánlattal fogunk az illetékes tényezők elé lépni. Addig is hangsúlyoznunk kell, hogy a szóban forgó kapcsolatnak kiépítése annyira fontos, hogy azt legeslegeső-rendű szükségességnek tekintjük, annál is inkább, mivel annak bármikéinti meghiúsulása Magyarország számbavehetőségét kockáztatná."

¹⁵ Kiletét nem sikerült megállapítani, mivel nem szerepel még a legterjedelmesebb olasz feldolgozásokban sem. Lehetséges, hogy valójában Francesco Grazioliról van szó, aki fasiszta középvezető volt.

¹⁶ A melléklet nem található az irat mellett.

**Pécsi Tudományegyetem
Multidiszciplináris Doktori Iskola
Európa és a magyarság a 18-20. században
Történelem Doktori Program
Felelős Kiadó: Ormos Mária
Pécs, Rókus utca 2.**

**Formátum A/5
Terjedelem 7, 375 fv
Példányszám 150
Betűtípus Book Antiqua**

ISSN 1416-0986

A *Kutatási füzetek* bolti forgalomba nem kerül. Ha kiadványunkhoz rendszeresen hozzá kíván jutni, kérjük, írjon a következő címre: PTE, Történelem Doktori Program, 7624 Pécs, Rókus u. 2., Telefon: 72/315-942. Intézményeknek a *Kutatási füzetek* ingyenes.